

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SIDEN SAXO

UNDERSØGELSE AF STATENS ARBEJDE NR. 4 2007

DEN UROKKELIGE HELSTAT

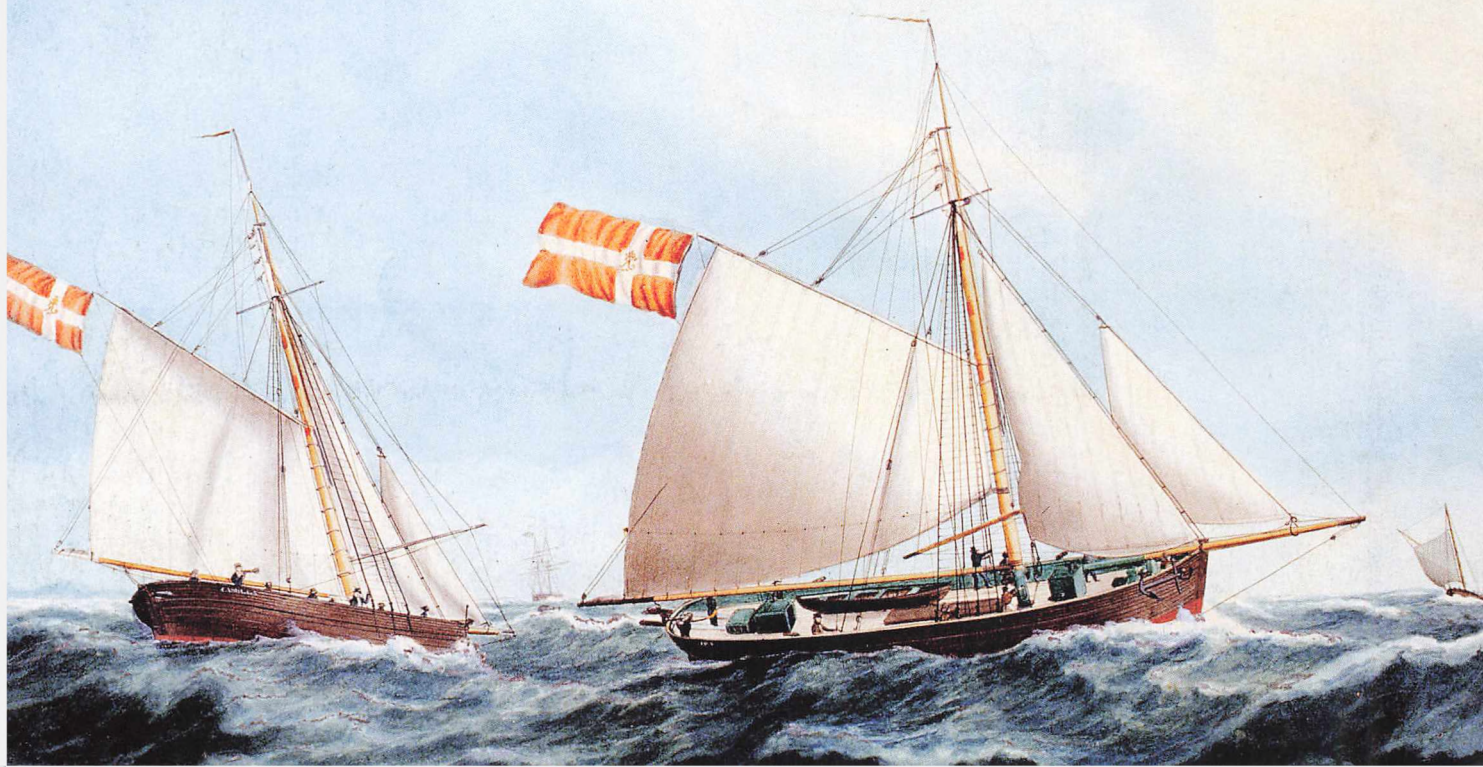
– Norges rolle under den danske enevælde

DA YANKEE'ERNE KOM TIL DANMARK

MEDICIN UDEN GRÆNSER

Samarbejdet mellem Statens Serum Institut og Tyskland 1940-45

KAPTAJN JULIUS ANDERSEN OG SVITZERS BJERGNINGSENTREPRISE

HVAD KAN HISTORIE BRUGES TIL?

AF LARS BANGERT STRUWE & OLE MAGNUS MØLBAK ANDERSEN

De fleste historiestuderende har på et eller andet tidspunkt fået stillet dette spørgsmål af bekymrede forældre eller bedsteforældre. Mangen en kæreste eller hustru har ligeledes spurgt dertil, og svaret har ikke altid været lige klart. Men her kommer det: Quizzer!

Mange historikere og historieinteresserede opnår en nærmest urimelig paratviden. Derfor findes der også en betydelig overrepræsentation af disse blandt quizdeltagere i radio, tv og skrevne medier. Nogle vil sikkert anse det for en lidt for tynd argumentation for at bruge år på at læse tykke historiebøger. Men lige præcis i denne tid vil det være et validt argument.

Det lader sig nemlig ikke længere skjule. Julen står for døren. Og jul skulle gerne betyde en god tid med fred og hyggeligt samvær med venner og familie – altså en helt perfekt iscenesættelse for en ægte historikerquiz. Derfor lancerer Siden Saxo **DEN STORE HISTORIKERQUIZ PÅ NETTET!** Her udfordrer vi læseren til at finde leksikonet, gamle numre af Siden Saxo og den historiske

paratviden frem. Der står bl.a. 12 fremragende flasker rødvin og forskellige boggaver på spil. Læs mere på bagsiden og på www.sidensaxo.dk. Så kære læser, om ikke andet så for denne ene gangs skyld må familien forstå, at historie er et meget nyttigt fag.

Find lidt pebernødder frem, medbring en kop god, hjemmelavet glögg, læs bladet og løs quizen!

I dette nummer findes to artikler, der begge formidler spektakulær ny forskning om besættelsestiden – dels om den amerikanske efterretningstjenestes aktiviteter i Danmark og dels om Statens Serum Instituts dybt problematiske samarbejde med Det Tredje Rige. Vi bringer en for os danskere oplysende og måske lidt provokerende artikel om Danmark set fra Norge, og endelig er der også nyt om skibsforlis og redningstjenester.

God læselyst – og glædelig jul!

SIDEN SAXO

MAGASIN FOR DANSK HISTORIE, NR. 4 • 24. ÅRGANG 2007

DISTRIBUTØR:

Syddansk Universitetsforlag

REDAKTØRER:

Lars Bangert Struwe
Ole Magnus Mølbak Andersen (ansv.)

REDAKTIONSPANEL:

Poul Olsen
Steen Ousager

LAY-OUT:

Anne Charlotte Mouret, UniSats

TRYK: Narayana Press

ABONNEMENT:

Tegnes ved henvendelse til
Syddansk Universitetsforlag,
Campusvej 55, 5230 Odense M,
Tlf. 66 15 7999,
www.universitypress.dk

GIRONR.: 8042020

ÅRGANG.

2007 kr. 200. Løssalg pr. nr. ved forsendelse
kr. 60. Udlands-abonnement årgang 2007:
Kr. 250.

ISSN: 01 09 6028

DISTRIBUTION:

Magasinpostkontoret. Adresseændring meldes
på tlf. 66 15 79 99.

Siden Saxo udkommer 4 gange årligt.

FORSIDE:

»Ida« og »Camilla« ud for Helsingør.
Handels- og Søfartsmuseet.

© COPYRIGHT:

Siden Saxo 2007

INDHOLD

- DEN UROKKELIGE HELSTAT 4
– Norges rolle under den
danske enevælde
ØYSTEIN RIAN
- DA YANKEE'ERNE KOM TIL DANMARK 16
PEER HENRIK HANSEN
- BOGNYT 26
- KAPTAJN JULIUS ANDERSEN OG
SVITZERS BJERGNINGSENTREPRISE 28
KAMMA STRUWE
- SPØRGEKASSEN 38
- MEDICIN UDEN GRÆNSER 40
*Samarbejdet mellem Statens Serum
Institut og Tyskland 1940-45*
HENRIK TJØRNELUND

STATENS ARKIVER

ÅBNINGSTIDER PÅ
STATENS ARKIVERS LÆSESALE:

RIGSARKIVET:
Mandag til lørdag kl. 9.00 til 16.00.
Fra 2. maj til 31. august, mandag til fredag
kl. 9.00 til 16.00.

LANDSARKIVERNE:
Mandag til lørdag kl. 9.00 til 16.00.
Lørdagslukket fra 1. maj til 31. august.

ERHVERVSARKIVET:
Mandag til fredag 9.00 til 16.00 (hele året).

For Statens Arkiver som helhed – Rigsarkivet, Landsarkiverne og Erhvervsarkivet – er læsesalene lukket på søn- og helligdage, Påskelørdag, lørdag efter Store Bededag, fredag efter Kristi Himmelfartsdag, 1. maj, Grundlovsdag, i dagene fra 23. december til 2. januar – begge dage inklusive – samt forudgående lørdag, hvis denne er sidste åbningsdag før jul.

DANSK DATA ARKIV:
Dansk Data Arkiv har ingen egentlig læsesal. Brug af arkivets materialer foregår bl.a. via bestilling af undersøgelser m.m.

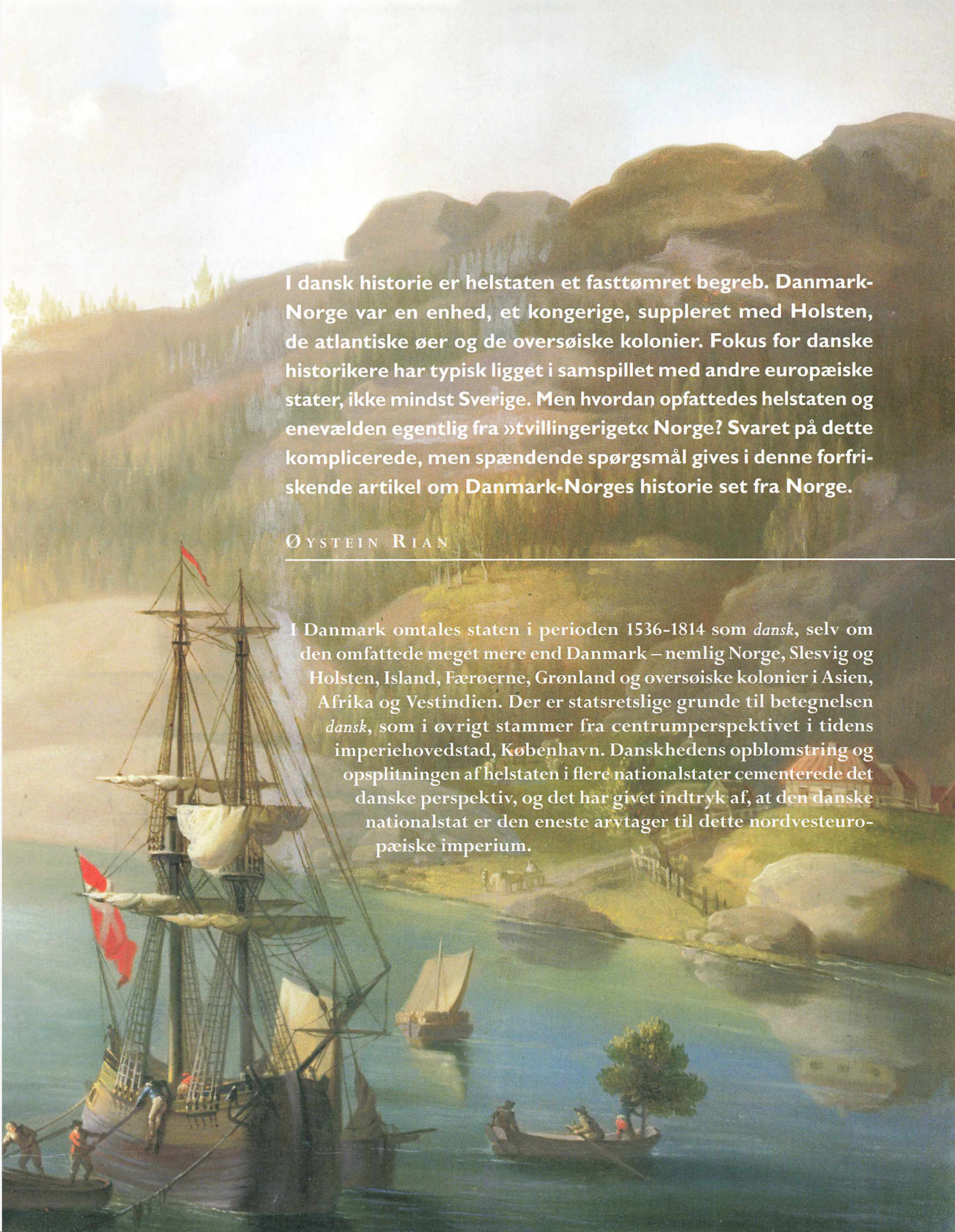
www.sidensaxo.dk

Den urokkelige helstat

— Norges rolle under den
danske enevælde

Ved Svinesund krydsede helstatens veje hinanden. Der sejlede post og passagerer mellem København og Norge, men her passerede også skibe på vej til Frederikshald for at hente Norges vigtigste eksportvare: Tømmer. Maleri af C.A. Lorentzen 1793. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

I dansk historie er helstaten et fasttømret begreb. Danmark-Norge var en enhed, et kongerige, suppleret med Holsten, de atlantiske øer og de oversøiske kolonier. Fokus for danske historikere har typisk ligget i samspillet med andre europæiske stater, ikke mindst Sverige. Men hvordan opfattedes helstaten og enevælden egentlig fra »tvillingeriget« Norge? Svaret på dette komplicerede, men spændende spørgsmål gives i denne forfriskende artikel om Danmark-Norges historie set fra Norge.

ØYSTEIN RIAN

I Danmark omtales staten i perioden 1536-1814 som *dansk*, selv om den omfattede meget mere end Danmark – nemlig Norge, Slesvig og Holsten, Island, Færøerne, Grønland og oversøiske kolonier i Asien, Afrika og Vestindien. Der er statsretslige grunde til betegnelsen *dansk*, som i øvrigt stammer fra centrumperspektivet i tidens imperiehovedstad, København. Danskhedens opblomstring og opsplittningen af helstaten i flere nationalstater cementerede det danske perspektiv, og det har givet indtryk af, at den danske nationalstat er den eneste arvtager til dette nordvesteuropæiske imperium.

Henrik Bjelke (1615-1683) malet af Karel van Mander ca. 1655. Bjelke, der var født i Norge som søn af den norske kansler Hans Bjelke, gjorde karriere i den dansk-norske flåde og støttede aktivt enevældens indførelse. Dette banede vejen for en flot karriere, der i 1662 gjorde ham til rigsadmiral. *Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.*

Opgøret om statsgælden i årene efter 1814 satte lys på det norske element i enevoldsstaten. Med støtte i Kieltraktaten mellem Danmark og Sverige forlangte Frederik 6., at Norge skulle betale sin andel af statsgælden, som opgjort ved adskillelsen 14. januar 1814. Det norske Storting og regeringen i Christiania strittede imod, men måtte gå med på gældsdelingen. Det var da heller ikke som et geografisk område, at Norge blev afstået, men som et kongerige. Og det var denne rigsstatus, som dannede grundlag for det norske oprør mod Kieltraktaten. Selv om nordmændene måtte bøje sig for de storpolitiske realiteter i Europa, forhandlede de sig frem til en gunstig unionsaftale om kongefællesskab med Sverige, hvor kongeriget Norge langt hen af vejen blev en ligeværdig partner. Således fyldtes rigsbegrebet med vægtigt statsretsligt og funktionelt indhold, som virkede fremmede for den norske separatisme helt frem til 1905.

Det norske rige under den danske stat

Det norske rige havde sine egne politiske institutioner både for og efter statsfællesskabet med Danmark, dvs. for 1536 og efter 1814. Men hvad fandtes i mellemtiden (1536-1814)? Her var der betydelig forskel på perioderne 1536-1660 og 1660-1814.

I Christian 3.s danske håndfæstning fra 1536 fremgår, at Norge *ikke* længere skulle være et selvstændigt rige, men en dansk landsdel.

Alligevel blev Norge fortsat officielt omtalt som *rige*. Det var dermed i det mindste en terminologisk realitet, men hvad det indebar, var tilsyneladende meget lidt frem til 1660. Forskellene mellem Danmark og Norge var imidlertid betydningsfulde: De havde *ikke* en identisk stilling i forhold til statsorganerne. Det danske rigsråd optrådte som forsvarer af danske rigsinteresser, som den danske adel tolkede dem. Hvor Norge kom ind i billedet var uklart.

Kontrasten mellem Norges og hertugdømmernes stilling var stor: Unionen mellem kongeriget Danmark og hertugdømmene Slesvig og Holsten forblev balanceret efter 1536, mens Norges position som lydrike placerede det i en kolonial underordning. I perioden 1536-1660 var staten derfor uden tvivl dansk både i Danmark og Norge, selv om den var det på forskellig vis. Følgelig er det misvisende, når det er blevet hævdet, at nordmændene slap lettere fra det end danskerne, når det gjaldt statens byrder. Efter 1536 betalte nordmændene skat og gjorde militærtjeneste til en frem-

med stat. De havde ikke nogen formel indflydelse, ud over det de pressede sig til, ved at kongen (ud fra den danske kronens interesser) og rigsrådet (ud fra det danske riges interesser) tog hensyn til norske interesser og behov.

Herredømmet over Norge styrkede kongemagten på tilsvarende måde, som reformationen gjorde det: Kongen sikrede sig dispositionsretten til radikalt større indtægter. Som en adelig dansk fagforeningsledelse baserede rigsrådet hovedsageligt sin magt på at fastholde grebet på de danske fæstebønder. Men i øvrigt tog begge parter mest vare på danske samfundsinteresser, som optog det meste af deres opmærksomhed.

En national, en geografisk og en historisk faktor bidrog også til at fastholde forskellen mellem Danmark og Norge. I samtiden var man ikke i tvivl om, at danskere og nordmænd var to forskellige folk. Man lagde stor vægt på, hvor ulige naturforholdene var i de to riger, og i begge riger fandtes en bevidsthed om dansk og norsk historie, som underbyggede opfattelsen af Danmark og Norge som klart forskellige. Enkelte samfundsstrukturer, som udsprang af natur og historie, blev da også videreført og forankret i lovttekster og retsvæsen.

Den danske overhøjhed satte dog sit præg både på Norge og Danmark. Den danske stat opnåede store fordele ved overforslerne af statsindtægter, adgangen til billigt militært mandskab og den strategiske position, som kontrollen med Norge sikrede i et stort geografisk område. I selve Norge var det særligt en ny dansk-norske elite, som kom til at sætte sit varige præg på landet. I første omgang bidrog det til, at grebet på Norge blev styrket, og dernæst, at denne elite ikke bare gjorde sig stærkt gældende over for indbyggerne i Norge, men også over for centralmagten i København. Den nye elite kom ind i landet i kraft af den danske adels fortrin til vigtige embeder. Adelsmændene medbragte således sine egne klienter, som i kombination af embede og handel bevægede sig opad til magt og rigdom.

Stik modsat af, hvad man af har hævdet, fandtes der i Norge før 1536 en talmæssigt stor elite; den var *ikke* uddød i begyndelsen af 1500-tallet. Fra 1502 til 1537 blev den nedkæmpet af kongen i alliance med den danske og den holstenske adel. Efter 1537 nåede mændene i den gamle norske elite ikke med i konkurrencen om de vigtigste embeder – de måtte nøjes med at blive provinsadel, præster på landet, købmænd og godsrige bønder. De danske karriereryttere var ivrige efter at gifte sig med norske godsejerdøtre, og på denne måde opstod den nye dansk-norske elite. De fleste af dem slog rod i Norge, men flere af dem, som klarede sig allerbedst, drog også til Danmark og sluttede sig til overklassen dér. Et eksempel på sådanne dansk-norske karrierer finder vi med brødrene Henrik og Jørgen Bjelkes overgang fra Norge til Danmark omkring 1660 – i Norge var de norske adelsmænd, i Danmark optrådte de som dansk adel knyttet til kongen.

Allerede før 1660 var Norge et land, hvor *de formelle bremser* på kongemagten var usædvanligt svage. I de første tre generationer efter 1536 gjorde nordmændene under ledelse af de mandlige efterkommere til den gamle norske elite dog stærk modstand mod beskatning og militære krav – i kombination med et bittert had til den nye lutherske statskirke. Men fra 1620'erne blev denne modstand nedbrudt med hjælp fra

den dansk-norske elite, som i samarbejde med kronen berigede sig på den store norske udenrigshandel, særligt på trælasteksporten, som er undervurderet i dansk historieskrivning. Stændermoderne, som i Norge fra 1628 blev holdt parallelt med de danske, stod svagt. For det meste gik de ud på at fremtvinge ydelser i tillæg til den vældige skattevækst, som på det tidspunkt blev gennemført mere drastisk i Norge end i Danmark.

Helgarderet enevælde opjusterer det norske rige

Hovedfasen i indførelsen af enevælden afspejlede magtforholdene. Hertugdømmernes særstilling blev markeret ved, at både hertugen af Gottorp og Frederik 3. sikrede sig fuld suverænitet. Enevælden blev indført i København som følge af magtkampen i forbindelse med det danske stændermøde i efteråret 1660, men selve indførelsen var kongens egen beslutning.

Frederik 3. hævdede, at det var det danske folk, som havde skænket ham enevælden. Her må retorikken tillægges statsretslig vægt. Det var i tråd med Norges

Dette fint udskårne krudthorn fra slutningen af 1600-tallet illustrerer tømmerhandelens store betydning i Norge. Det er bonden til venstre, købmanden til højre og tømmeren i midten. Norsk Folkemuseum.

Setedalstunet på Norsk Folkemuseum er et eksempel på en typisk norsk bondegård fra 1500-1600-tallet, denne fra et distrikt ved Agder. Norsk Folkemuseum.

stilling efter 1536 som lydriige, da kongen i suverænitetssakten af 10. januar 1661 lod den danske adel, gejstlighed og borgerskab erklære, at de havde overdraget kongen enevælden over Danmarks og Norges riger. Således opfattet er det korrekt at kalde enevælden dansk. Nordmændene tog hverken reelt eller formelt del i, at den så dagens lys. Men Norge var blevet brugt i arsenalet til arvekongeideologien ved påmindelsen om, at dette rige egentlig var et arvekongedømme, og de danske stænders magtoverdragelse bekræftede eksistensen af det norske rige, i modsætning til Christian 3.s danske håndfæstning.

Det som så blev gjort, forstærkede stadfæstelsen af Norges rigsstatus under enevælden. Den allerede etablerede enevælde arrangerede ceremonier og edsunderskrifter i Norge (og på Island og Færøerne), hvor undersåtterne *ikke* overdrog enevoldsmagten, men blev pålagt at underskrive, at de med største glæde og fornøjelse havde erfaret, at danskerne havde bekræftet suverænitetssakten, at de havde overdraget enevoldsmagten til kongen, og derefter kom det noget ulogisk, men formelt signifikant: Nordmændene *stadfæstede* overdragelsen for Norges riges del. Dette var ikke et højdepunkt i statsretslig stringens, men hensigten med det, som blev gjort, var heller ikke møntet på at sikre sig topkarakter i jura eller statsvidenskab. For kongen

var det bedre at helgardere sig i den legitimerende forankring af et system, som var indført med magtens ret – en sådan bundsolid forankring var nemlig hele meningen med dette spilfægteri.

Men var enevælden så alligevel ikke helt dansk? Nej, formaliteterne må tillægges vægt. Mens den norske lydrigeordning af 1536 blev gennemført ved at borttvinge det norske rigsråd og den norske kirke, og i dølgsmål plante den danske stat i det norske samfund, blev enevælden i 1661 indført med offentlige ceremonier, hvor ikke bare Danmark, men også Norge, Island og Færøerne spillede en rolle, og således at nordmændene selv bekræftede, at enevælden gjaldt i Norges rige. Siden blev Norges særstatus mest videreført i jordejendomslovgivningen, i retsvæsenet og militærvæsenet.

Den danske krone ragede alligevel over den norske, og i al officiel ordbrug do-

Udsigt mod Halden med fæstningen Frederiksten i baggrunden. Maleri af Jacob Coning 1699. Nasjonalgalleriet i Oslo.

minerede *dansk* fortsat som betegnelse på staten. Dannebrog var statens flag, og København var en usædvanligt dominerende hovedstad. Men uden det danske rigsråd havde den danske krone ikke længere den samme sikre institutionelle forankring. I fortsættelsen var kongen alfa og omega, for Norges part helt frem til, at han afhændede riget til kongen af Sverige – det var det yderste udslag af fyrstesuveræniteten og blev mødt med nordmændenes forbitrelse over at blive trakteret som en flok kvæg på et marked.

Forbitrelsen var forankret i, at nordmændene folte sig som et eget folk. De mente, at fyrsterne ikke burde have ret til at skalte og valte med et folk uden at spørge dem, som det gjaldt. Enevælden havde faktisk givet sit bidrag til at forstærke denne følelse. Efter 1660 blev staten ikke bare opfattet som dansk. I Danmark vurderes forholdet til det tyske som politisk vigtigere end forholdet til det norske, og det er forståeligt, når man koncentrerer sig om hoffet og regeringsapparatet, hvor de tyske indslag blev forstærket i enevældens første 110 år – en tysksproglig adel gjorde sig stadigt mere gældende i København, selv om hertugdømmernes stilling svækkedes. Men tyskerne gjorde mest lykke, fordi de ikke havde en egen magtbasis, og derfor egnede de sig som kongetjenere i en enevældig stat med stærke forbindelser til tyske fyrstehuse og tysk kultur.

Under enevælden blev betegnelsen Danmark-Norge i nogen grad anvendt, og i de sidste årtier for 1814 fik eliten i begge lande en vis forkærlighed for begrebet »tvillingerigerne«. Denne idylliske formulering dækkede imidlertid over en forening med uforløste spændinger. I den centraliserede struktur var nordmændene henvist til at rette sig efter en mægtig, men fjern hovedstad, mens regeringen så, at Norge og nordmændene vejede tungt i regimets magtgrundlag.

Igennem hele enevoldstiden kom denne erkendelse til udtryk ved at kongeideologien havde sin egen norske version i en smigrende propaganda, som hævdede, at nordmændene var et tappert og trofast fjeldfolk, som kæmpede uden svig for konge og fædreland. Nordmændene var ikke i tvivl om, at dette fædreland var Norge, og regimet synes heller ikke at have tvivlet på det, selv om kongen sørgede for, at det ikke blev sagt med klare ord i officielle erklæringer. Med deres aversion over for den gamle danske adel faldt det næppe enevoldskongerne tungt at bryde med den offentlige negligering af lydriget fra perioden 1536-1660. Regimet brugte da også i 1664-1699 den illegitime kongesøn Ulrik Frederik Gyldenløve som statholder og kommanderende general i Norge til at forankre den specielle status, som nordmændene fik i enevoldsretorikken – Gyldenløve stod frit i forhold til traditionen fra adelsvældets tid.

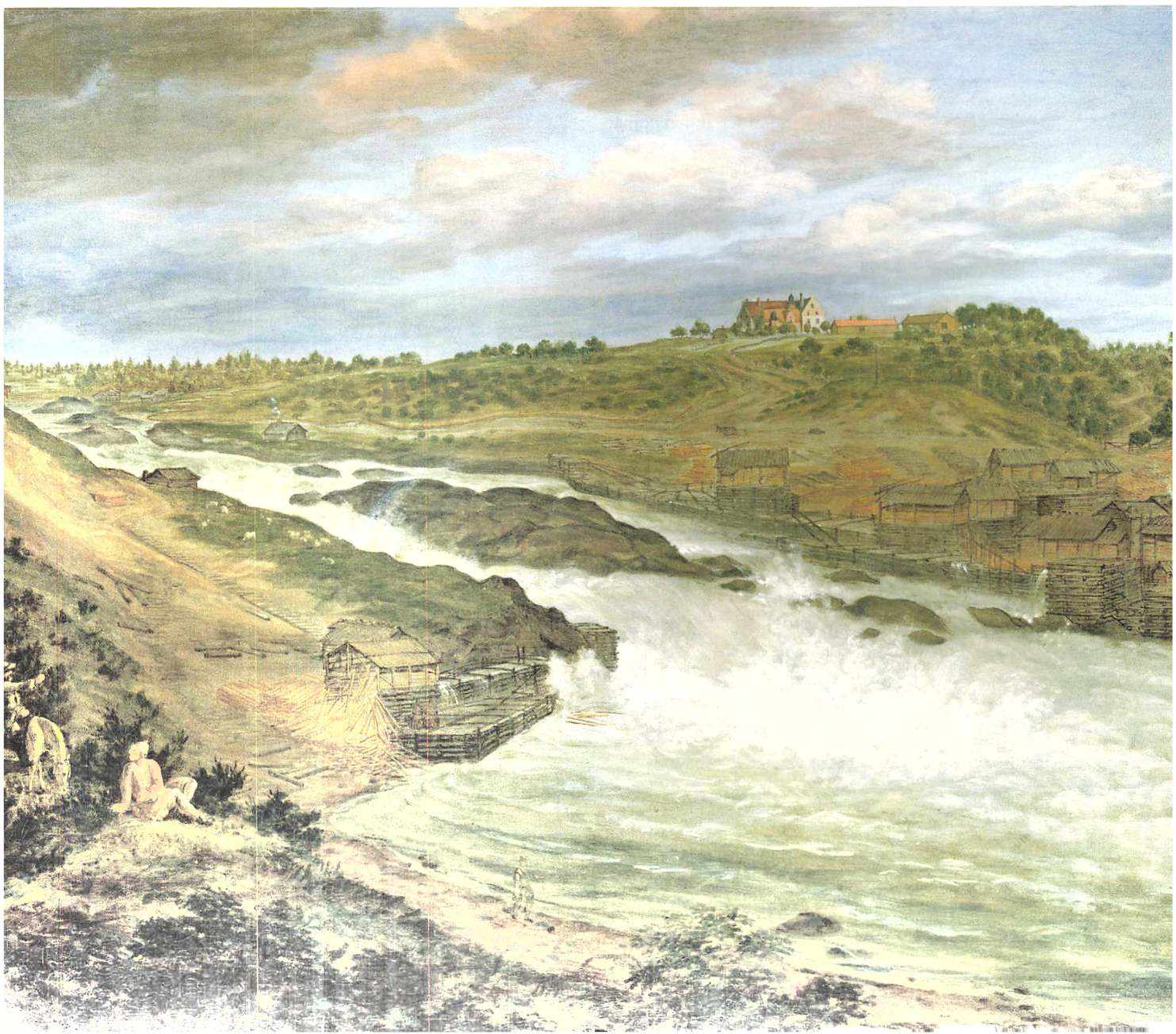
Enevoldstidens norske nationalstolthed

Den officielle omtale af danskere og nordmænd efter 1660 blev så forrykket, at nordmændene synes at have haft lettere ved at føle nationalstolthed end danskerne – dette udløste senere dansk irritation over norsk selvgothed. Billedet er kompliceret, for nordmændene mente sig diskrimineret af danskerne og syntes særligt, at København var en ufølsom hovedstad, når det gjaldt norske krav og behov. Men

denne offerfølelse resulterede ikke i selvynk, men stimulerede snarere til mere verbal selvhævdelse. Her spillede det også en rolle, at folkets store masse ikke i Norge blev nedvurderet i samme grad som i Danmark. Også i Norge fandtes der bondeforagt, men den kunne ikke måle sig med nedvurderingen af de danske bønder. Allerede Gyldenlove udtrykte stor respekt for norske bønder, og denne respekt voksede i ledende reformkredse i anden halvdel af 1700-tallet til et crescendo af hyldest til »den ædle norske bonde«.

Enevoldsregimet foretrak altså tyske klienter i ministerposterne, og det norske indslag var endog radikalt mindre end det danske i de øverste embeder i enevoldsstaten. Smigern af nordmændene var dobbeltbundet, og inderst inde herskede der en kronisk mistillid til den norske loyalitet, stik modsat af hvad propagandaen påstod.

Sarpsfossen ved Hafslund malet af Jacob Coning 1700. Sarpsfossen var et af de steder, som Christian 5. besøgte under kongefærden i Norge i 1685. *Nasjonalgalleriet i Oslo.*

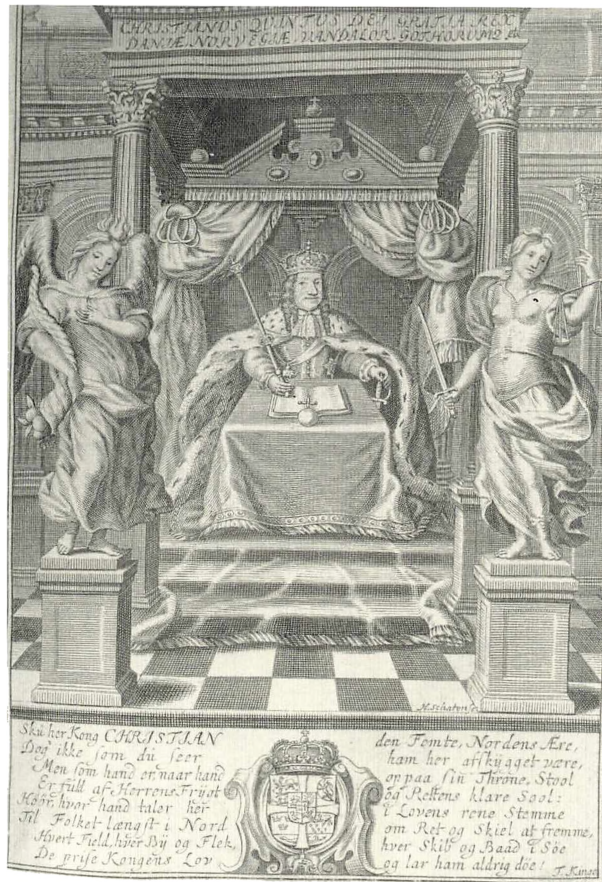
Der er enkelte eksempler på norske karrierer højt oppe i hierarkiet, mest mod slutningen af foreningstiden, da tyskerne blev trængt ud. Dette hang sammen med, at personer fra den dansk-norske elite i Norge godt kunne passere som danskere, når de opholdt sig i København i længere tid – ja, nogle af dem kunne endog udvikle klienttræk, som mindede om de tidligere tyske kongetjeneres: De var mindre bundne af tunge interessegrupperinger ved hoffet og i det danske aristokrati. Disse undtagelser fra karrieremonsteret er dog ikke tilstrækkeligt til at svække indtrykket af, at regimet faktisk var mistroisk over for nordmændene, når det gjaldt højere embeder.

I en betænkning til Christian 5. af 2. januar 1693 formåede Gyldenløve kongen til at befordre flere nordmænd til embeder. Men ikke meget ændrede sig i de følgende generationer, og 22. november 1808 fandt prins Christian August af Augustenborg grund til at opfordre Frederik 6. til ikke at glemme at udnævne nordmænd til medlemmer af den norske regeringskommission. »Den norske Nations Charakter er Deres Majestet bekjendt,« skrev han, og fortsatte:

»... , men et Hovedtræk i denne Charakter er Æresfølelse, en vis Nationalstolthed. Et Træk som bærer herlige Frugter og ved Nordmandens prøvede Troskab mod Konge og Fædreland efter min allerunderdanigste Formening må opmuntres, den er en af Hovedstøtterne af vores Selvstændighed.«

Kombinationen af smiger og mistro fik sit svar i en fornærmet norsk stolthed, og dette virkede fremmedgørende. Regeringen undlod at skaffe sig den bedst mulige norske ekspertise, og derfor opstod der en kombination af underskud på kundskab om norske forhold og en usikkerhed i beslutningerne, som i mange tilfælde førte til misforståelser og problemer. Selv om regimet i 1717 bestemte, at det var forbudt at klage over kongelige love, fandt det sig i, at det blev gjort i stor udstrækning, og lod det være årsag til mange lovændringer. Dette skete fx på vigtige områder som skatte- og erhvervslovgivning.

En vigtig konsekvens var, at regeringen måtte finde sig i, at statsindtægterne i Norge sakkede agterud i forhold til Danmark; det var en udvikling som forstærkedes efter 1750. Men dette dæmpede ikke den norske utilfredshed, som havde lighedstræk med den, som gjorde sig gældende i de 13 britiske kolonier i Amerika: Folk var utilfredse med at betale til formål, som de ikke syntes, de havde nogen glæde af. Således blev fogeden et hadobjekt i norske folkeeventyr – ja, statsskat blev ligefrem opfattet som noget forkasteligt. Og det var en holdning, som stak så dybt, at det norske Storting i årene frem til 1836 afskaffede statsskatten.

Titelbladet til Christian 5.s Norske Lov. Kongen er den højeste dommer flankeret af fromheden og retfærdigheden (Pietate et justitia). Rigsarkivet.

En dulgt kamp

Fra 1836 baserede den norske stat sig på toldindtægterne. De var også en vigtig indtægt for fællesstaten for 1814, men tolden var genstand for en dulgt kamp mellem staten og købmændene, hvor købmændene gjorde alt, hvad de kunne, for at reducere tolden ved at smugle og få tolderne til at acceptere rabatter. Særligt købmændene i Østlandet, med Christiania-matadorerne i spidsen, var meget utilfredse med Københavns handelspolitik, og begge parter greb til listige metoder i kampen.

Regeringens modtræk, som malkede store værdier ud af den profitable trælasthandel, var særligt effektiv på to felter: 1. Det danske kornmonopol påførte økonomien i det søndenfjeldske Norge en ekstraudgift på korn, som flyttede en del af det hårde skattetryk fra det danske landbrug til den norske trælasthandel. Dette gav samtidig de norske købmænd dårligere priser for deres produkter, fordi handelspartnerne i udlandet reagerede med at kræve prisen ned, når de ikke kunne sælge korn til nordmændene. 2. De store norske udenrigserhverv fik ikke lov til at udvikle et eget finansvæsen. Det tvang dem ind i et underordnet forhold til finansfolkene i København og til de udenlandske kunder, som de måtte få kredit af. Over for myndighederne sammenlignede købmændene forgæves deres stilling med forholdene i Sverige og Skotland. De vidste nemlig, at eksporterhvervene i disse lande fik dækket deres kreditbehov i et finansvæsen, som fremmede erhvervsudviklingen.

Det var normalt under de gamle regimer, at købmænd var utilfredse med regeringens politik, men utilfredsheden blandt de norske købmænd var efter 1750 så forbitret, at det gav grobund for ønsker om losrivelse og selvstændighed – noget som førte til mislykkede forhandlinger med Gustav 3. om støtte til et norsk oprør i 1790-1791. Afskaffelsen af kornmonopolet i 1788 og de gode udenrigskonjunkturer under revolutions- og napoleonskrigene frem til 1807 dæmpede utilfredsheden samtidig med, at regimet, relativt set, beskattede Norge væsentligt mindre end tidligere i det 17. og 18. århundrede. Desuden var folk tilfredse med en udenrigspolitik, som handlede om væbnet neutralitet og om at sikre neutralitetens goder.

Et kraftbundet med indre spændinger

Så kom krigen 1807-1814, hvor den norske hær måtte føre forsvarskrig i en ekstrem nødstilstand, og hvor det viste sig, at regimet ikke havde sørget for tilstrækkelige forråd, end ikke af tøj og sko. Samtidig stod hungersnøden for døren. Både fra norsk og dansk side blev der gjort meget for at holde korntilførslerne fra Danmark åbne under den britiske blokade, men det kunne ikke skjule det faktum, at briternes handelsboykot var et tiltag mod Frederik 6.s tilslutning til Napoleons fastlandsblokade af Storbritannien. Som aldrig før satte krigen derfor interesse modsætningerne mellem Danmark og Norge på spidsen – og den skærpede dermed også diskussionen om statsfællesskabet.

Selv Frederik 6.s egne embedsmænd distancerede sig fra ham ved at kræve, at Norge skulle kobles af hans udenrigspolitik og på egen hånd få lov til at slutte fred med Storbritannien og Sverige. Selv de mest loyale i den dansk-norske elite gik ind for dette, fx amtmand Severin Lovenskiold og jernværksejer Jacob Aall, som begge

LITTERATUR

Esben Albrechtsen, Øystein Rian, Ståle Dyrvik og Ole Feldbæk: *Danmark-Norge 1380-1814*. Bind 1-4, Oslo/København 1997-98.

Øystein Rian: »Maktens historie i dansketiden. Makt og demokratiutredningen 1998-2003.« *Rapportserien*, nr. 68. Oslo 2003.

Øystein Rian: *Embetsstanden i dansketida*. Oslo 2003.

Øystein Rian: *For Norge, kjempers fødeland. 12 portrett frå dansketida*. Oslo 2007.

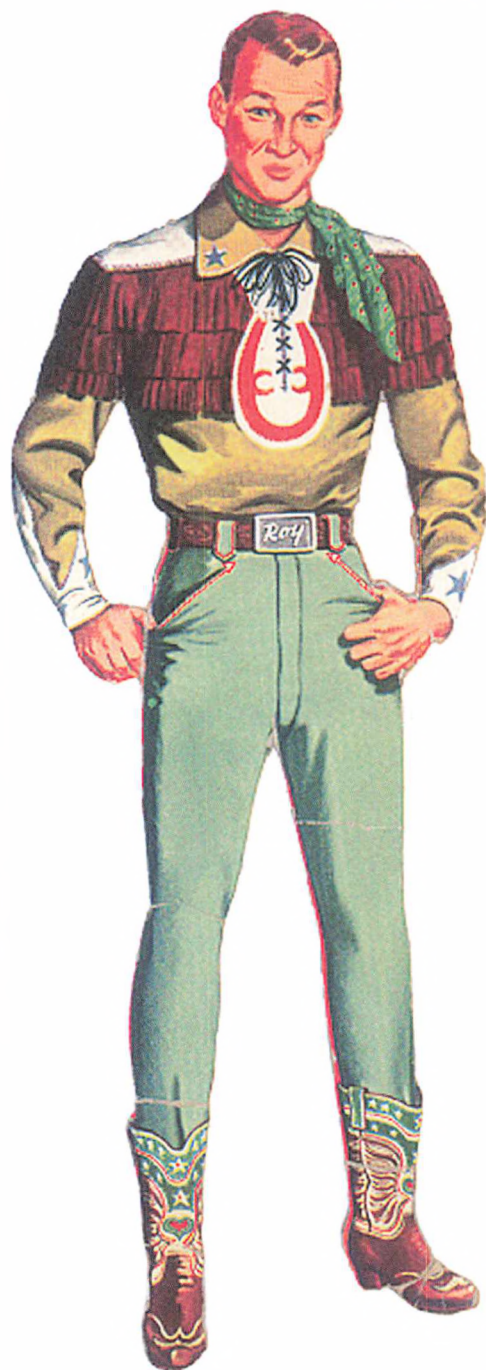
Udsnit af stik af Bergen fra Pontoppidans *Norges naturlige Historie* 1752. Rigsarkivet.

var gift med danske kvinder og havde store danske vennekredse, som de dyrkede med varm sympati. Som senere i norsk historie, efter 1905 og 1945, var det i forbindelserne mod vest, at nordmændene fandt løsningen på deres udenrigspolitiske problemer. Købmændene i Norges største by, Bergen, samledes i december 1813 om en petition til statholderen, prins Christian Frederik, hvor de bad ham om at sørge for, at Norge fik sin fremtid sikret ved at blive knyttet til Storbritannien som et britisk protektorat.

Men helt frem til 14. januar 1814 forblev enevælden en urokkelig helstat. Den var dansk i sit hovedpræg, og så alligevel mere end det – Staten var en kraftbundet med stærke indre spændinger. Når nordmændene i 1814-1815 så hurtigt etablerede deres egen stat, var det fordi, de kunne bygge på de norske elementer i enevoldsstaten: i konstitution, ideologi, holdninger, embeder og andre ordninger.

*Oystein Rian er professor i historie ved Universitetet i Oslo
 Artiklen er oversat fra norsk (bokmål) af Ole Magnus Molbak Andersen*

Da Yankee'erne kom til Danmark

Udenlandske efterretningstjenester havde under og efter besættelsen 1940-1945 stor interesse i Danmark. Den britiske SOE var først på banen og ydede bl.a. aktiv hjælp i modstandskampen. Men hen mod krigens slutning, og navnlig i årene derefter, kom den amerikanske efterretningstjeneste OSS til at spille en stadig større rolle. Spillet gjaldt ikke mindst efterretningsarbejdet bag Jerntæppet, og her spillede Danmark en ikke ubetydelig rolle.

PEER HENRIK HANSEN

Med terrorangrebene i USA 11. september 2001 kom de amerikanske efterretningstjenester atter i fokus. Angrebene skete næsten 60 år efter det japanske angreb på Pearl Harbor 7. december 1941 og førte til, at USA og Storbritannien sammen med blandt andre Danmark gik i krig i Afghanistan og Irak. Under den kolde krig var CIA en fast bestanddel af den amerikanske tilstedeværelse i andre lande, og efterretningstjenesten gør sig stadig bemærket i kampen mod terror med blandt andet ulovlige kidnapninger og kritisable fængslinger. I mit hidtidige arbejde har jeg undersøgt, hvornår Danmark begyndte at blive interessant i et operativt perspektiv for den amerikanske efterretningstjeneste, og hvordan denne interesse udvikler sig frem til CIA's dannelse i 1947. Det er en historie, der begynder tidligere end man skulle tro.

Lektien fra Pearl Harbour

På det efterretningsmæssige område kan der drages en parallel mellem angrebet på Pearl Harbour i december 1941 og terrorangrebet 11. september 2001. Den nedsatte 9/11-kommission, som fik til opgave at undersøge omstændighederne omkring angrebene på World Trade Center og Pentagon i 2001, konstaterede i sin rapport, at »For Pearl Harbour havde den amerikanske regering glimrende efterretninger om, at et ja-

Danske modstandsfolk i samtale med en amerikansk officer i dagene efter befrielsen – den amerikanske efterretningstjeneste var sammen med diplomater blandt de første amerikanere i Danmark. *National Archives, Washington DC (NARA).*

Billedet side 16: I efterkrigstiden var fascinationen af USA stor. Det gjaldt også på det kulturelle område, hvor amerikansk populærkultur og varer var eftertragtede. Her ses påklædningsdukker af de amerikanske skuespillere Roy Rodgers og Doris Day, som de i 1953 kunne købes herhjemme. *Privateje, Københavns Bymuseum.*

Modstandsfolk samlet til en parade i Roskilde, hvor repræsentanter for de allierede inspicerede de danske frihedskæmpere. *National Archives, Washington DC (NARA).*

pansk angreb var forestående, især efter at fredsforhandlingerne gik i stå i slutningen af november 1941«. Det samme var tilfældet forud for angrebene 11. september 2001. Informationerne manglede blot at blive behandlet og analyseret i en større sammenhæng. Men hvordan kom det så vidt i 1941, og hvad fik det af konsekvenser?

De amerikanske efterrettningsorganisationer havde været for dårlige til at samarbejde og dele informationer med hinanden. Som en direkte følge af angrebet på Pearl Harbor fik USA en central efterretningstjeneste, CIA, med den opgave at skue udenfor USA's grænser og operere på verdensplan. Men før verdenskrigen så udsigterne meget anderledes ud. Med en tradition for isolationistisk udenrigspolitik over for Europa var det ikke oplagt, at USA skulle blande sig i Anden Verdenskrig. Og på hvilket grundlag skulle man

planlægge, tage sine forholdsregler og forberede sig på det værste? Mens Storbritannien, Sovjetunionen og Tyskland i årevis havde haft efterretningstjenester, som kiggede ud over egne grænser og nøje fulgte situationen ude omkring i verden, havde USA et efterretningsmæssigt problem. Den hidtil isolerede stormagt »var gået frem mod krigen uden at have nogen centraliseret efterretningstjeneste med ansvar for indsamling, analyse og formidling af information med relevans for statens sikkerhed til regeringsapparatet.« Man manglede med andre ord en samlet efterrettningsorganisation. Det ændredes i sommeren 1941, hvor juristen og officeren William J. Donovan blev udpeget som chef for *Coordinator of Information (COI)*. COI var en efterrettningsorganisation med opgaven at bearbejde og analysere de informationer, som andre amerikanske organisationer og tjenester, som fx FBI, State Department, Finansministeriet samt de militære efterretningstjenester, havde indhentet. Etableringen af COI mødte ikke overraskende modstand fra de allerede eksisterende efterretningstjenester, FBI samt Justitsministeriet.

Amerikanernes efterretningsmæssige mangler blev udstillet, da japanerne 7. december 1941 angreb Pearl Harbor. Både angrebet på Pearl Harbor og Anden Verdenskrig ændrede synet på såvel den amerikansk-forte politik som på brugen af efterretningstjenester. Det japanske angreb førte til et opgør med årtiers isolationistisk politik i håb om, at de internationale problemer ville finde en løsning uden amerikansk engagement og deltagelse. »*Pearl Harbour var en brat opvågning, som ødelagde mange årtiers illusioner. Ingen skulle derefter med så stor lethed igen ramme Amerika uforberedt.*«, skriver John Ranelagh i sin bog om CIA.

Den nye amerikanske efterretningstjeneste

COI blev afviklet, og ud af asken opstod den ny efterretningstjeneste *Office of Strategic Services (OSS)*, som i en amerikansk sammenhæng var unik: »Dannet i sammenhæng med de særlige omstændigheder under Anden Verdenskrig blev OSS den første sådanne type efterretningstjeneste i USA«. OSS blev kastet ind i krigen og voksede

sig stor. Efter et par år bemærkedes det internt i den britiske efterretningsorganisation, SOE, at de dage, hvor man kunne kigge på OSS som »den yngre og uerfarne lillebror«, var talte. OSS havde for alvor bidt sig fast og fik langsomt, men sikkert overtaget i forhold til SOE. Det skete blandt andet ved, at OSS opererede overalt i verden undtagen Sydamerika og stillehavsområdet.

Den amerikanske tjeneste etablerede hovedkvarterer i en række neutrale lande, bl.a. Sverige, Schweiz og Spanien. Stockholm var blot en af flere byer i de neutrale lande, hvor efterretningstjenesterne fra aksemagterne og de allierede opererede. Stockholm udmærkede sig ved at være en af de europæiske byer, hvor stort set alle de krigsførende lande var repræsenteret. Efterretningsfolkene krydsede hinandens spor i det stockholmske miljø, og man hvervede og bekæmpede hinanden på kryds og tværs. Wilhelm Agrell har beskrevet det på følgende vis: »Stockholm kom til at blive en af disse stridszoner, hvor det gjaldt om med alle tilgængelige midler at skade modstanderen og stadig på bedst mulige måde opretholde den facade, som den neutrale hovedstad krævede«.

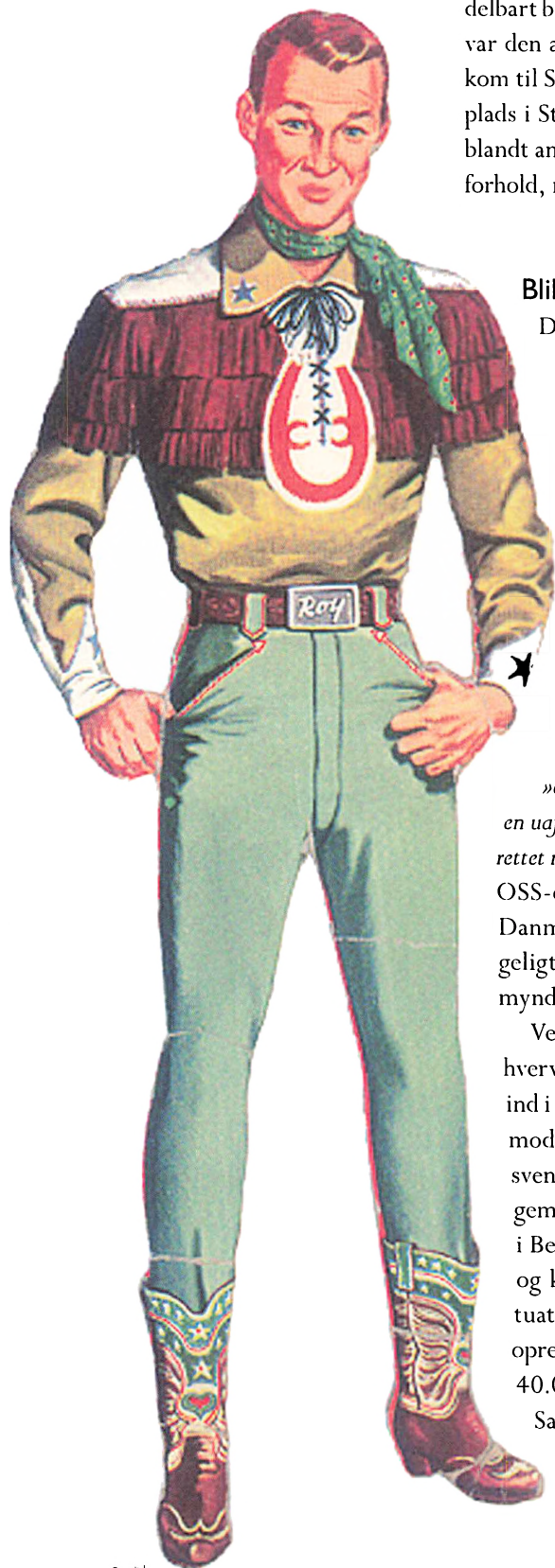
OSS-hovedkvartererne i fx Sverige og Schweiz kunne også bruges til at forsøge at trænge ind i Tyskland med det formål at indhente informationer om diverse mål, og i den sammenhæng blev også Danmark interessant for amerikanerne. Efterretningsofficerer blev ansat ved den amerikanske legation i Stockholm, fx som attachéer, og OSS kom hurtigt til at sætte sit præg på herpå. Den amerikanske legation voksede fra at have omfattet mindre end et dusin ansatte før krigens udbrud til at have omkring 400 ansatte ved krigens afslutning. Og mellem 75 og 100 mand blev med tiden tilknyttet tjenesten i den svenske hovedstad.

OSS gjorde brug af personer og internationale virksomheder – det kunne være universitetsprofessorer, repræsentanter for en parfumevirksomhed eller filmselskaber – som

Danske modstandsfolk fik i befrielsesdage muligheden for at se et af de amerikanske B-17 bombefly på tættest hold. *National Archives, Washington DC (NARA).*

på grund af deres position kunne operere og agere i forskellige lande, uden der umiddelbart blev rettet mistanke mod dem. Et eksempel på en hemmelig OSS-medarbejder var den amerikanske professor i statskundskab, Roy V. Peel, som i sommeren 1942 kom til Sverige som gæsteforsker. Peel opererede i Sverige, endnu inden OSS kom på plads i Stockholm, og udfærdigede et par rapporter om sin tid i byen. Han foreslog blandt andet, at amerikanerne i højere grad rettede blikket mod Danmark og danske forhold, men som svar herpå fik han blot at vide, at det tog briterne sig af.

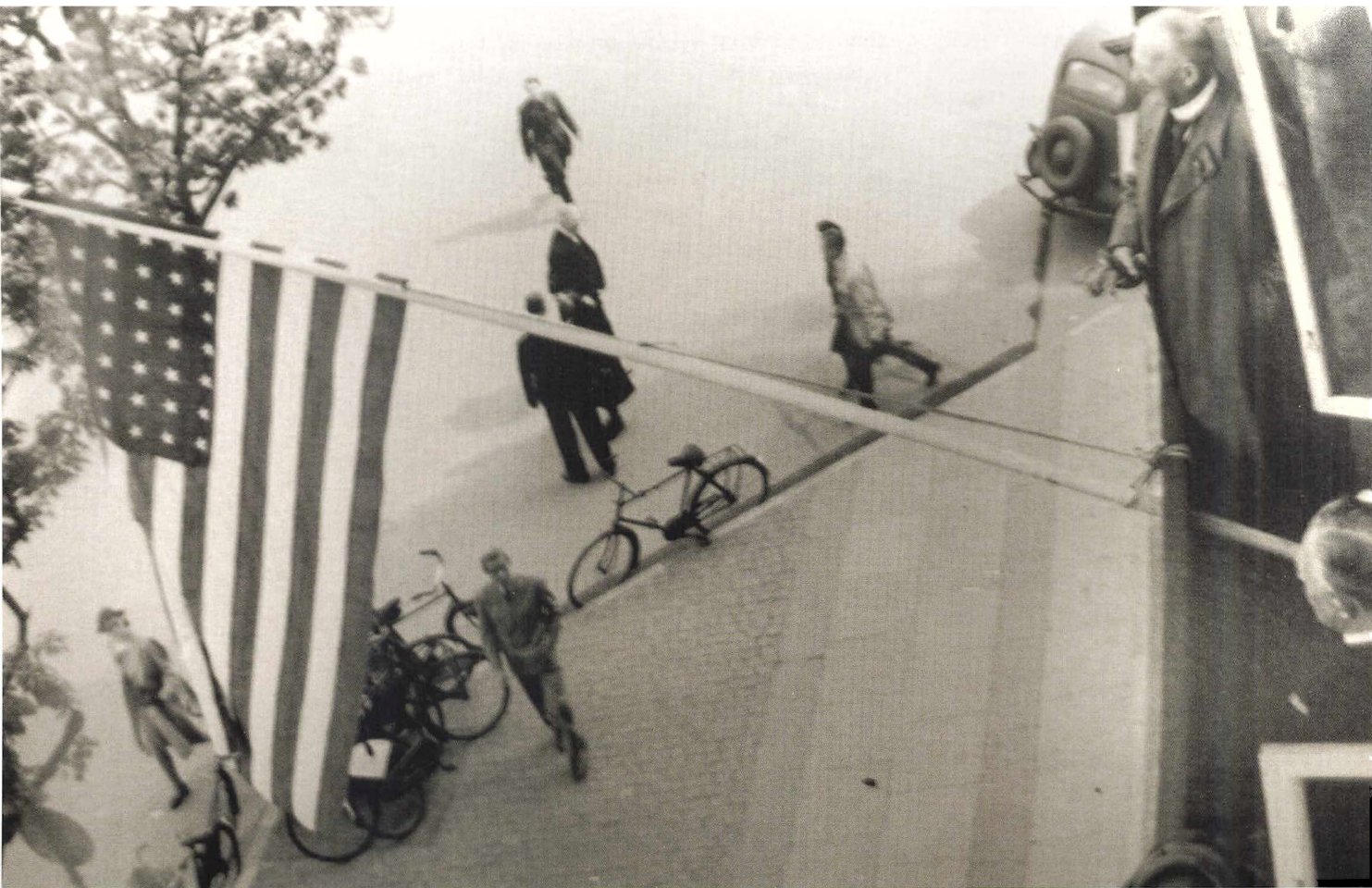
Blikket rettes mod Danmark

Denne indstilling ændrede sig i 1943, hvor OSS i Stockholm nu søgte større indflydelse i Danmark. Danmark havde hidtil været »britisk territorium«, men nu indvilgede briterne i at lade OSS få del af kagen. Man indledte et samarbejde om støtten til den danske modstandsbevægelse, og amerikanske efterretningsofficerer varetog dele af den hemmelige radiokommunikation med modstandsfolk i Danmark. Briterne gjorde nu og da livet surt for deres amerikanske allierede i Stockholm, som havde svært ved at operere, når SOE brugte deres danske forbindelser til at spænde ben for OSS-folkene. Amerikanerne gav dog ikke op.

Danmarks geografiske placering gjorde det muligt for den amerikanske efterretningstjeneste at bruge Danmark som indgang til Det Tredje Rige. Allerede i 1944 begyndte arbejdet med at sikre en amerikansk tilstedeværelse i Danmark umiddelbart efter en befrielse af landet. OSS ønskede at, »etablere sig straks efter en tysk tilbagetrækning fra Danmark og i mindst et år fastholde en uafhængig efterretningsorganisation, United States SI (Secret Intelligence), i landet rettet mod tyske aktiviteter dér og i Tyskland«. Ganske hurtigt havde man forberedt en OSS-enhed, som skulle være tilknyttet en eventuel amerikansk repræsentation i Danmark, og enheden skulle rykke ind, når Danmark atter var »militært tilgængeligt«. OSS-enheden i København skulle etableres i samarbejde med de danske myndigheder og arbejde »tæt sammen med den danske efterretningstjeneste«.

Ved siden af dette arbejde gennemførte OSS 1944-1945 en operation, hvor en hvervet og spion-uddannet dansker, »Birch«, blev sendt fra Stockholm og smuglet ind i Tyskland via dansk område. Når han var i Tyskland, skulle han sætte kursen mod det sønderbombede Berlin, hvor en svensk kontakt ventede på ham. Den svenske efterretningstjeneste havde hjulpet amerikanerne med at få forsyninger gemt i Berlin, og disse skulle »Birch« bruge i sit hemmelige arbejde. På plads i Berlin kunne »Birch« i april 1945 melde tilbage, at der herskede desperation og kaos i den tyske hovedstad. Fødevarer-situationen var ligesom brændselssituationen katastrofal, og ifølge en tysk general ville det være næsten umuligt at opretholde forsvaret af Berlin. Samme general havde oplyst, at der var næsten 40.000 desertorer i Berlin, mens andre vurderede dette tal til at være større.

Sammen med andre rapporter fra »Birch« blev disse vigtige oplysninger for OSS, som roste deres danske agent. Krigen i Europa var ved at være overstået, og snart var Danmark befriet.

1945 – en ny konflikt lurar

Den 7. maj 1945 overgav Tyskland sig betingelsesløst, og blot få dage senere var den amerikanske efterretningstjeneste på plads i Danmark. OSS var i København og arbejdede tæt sammen med de danske efterretningstjenester og modstandsbevægelsens folk. Målet var blandt andet at få tyskerne og deres danske hjælpere anholdt, afhørt og straffet. Men OSS var også på længere sigt interesseret i Danmark. Derfor begyndte man at undersøge, hvilke muligheder der var i Danmark. Danskeren Hans Tofte var officer i OSS og rejste i befrielsessommeren rundt i Danmark og Norge for at undersøge netop fremtidsperspektiverne for den amerikanske efterretningstjeneste i det nordiske område. Han vurderede, at begge lande udgjorde frugtbar jord for OSS og organisationens efterretningsmæssige aktiviteter: »I begge lande forbereder de lokale efterretningstjenester at udføre omfattende efterretningsoperationer rettet mod Tyskland og omkringliggende territorier«.

Der var muligheder og perspektiver for efterretningstjenesten, men de amerikanske politikere så ikke den kolde krig komme, og derfor skulle efterretningstjenesten

Det amerikanske flag blev allerede i befrielsedagene en del af gadebilledet i København. *National Archives, Washington DC (NARA).*

demobiliseres på lige fod med resten af det amerikanske forsvar. I løbet af sommeren 1945 blev der varslet nedskæringer inden for OSS, og 1. oktober 1945 var tjenesten formelt opløst. De forskellige afdelinger blev overdraget til henholdsvis det amerikanske udenrigsministerium, *State Department*, og en ny efterretningstjeneste, *Strategic Service Unit* (SSU), underlagt *War Department*. Overgangen skete relativt smertefrit blandt tjenestens repræsentanter i Europa bortset fra, at der nu var færre efterretningsofficerer til at løse flere opgaver i de enkelte lande. Såvel de amerikanske diplomater som efterretningsofficerer skulle sørge for at følge 1) sovjetiske aktiviteter og særligt situationen på Bornholm, 2) det slesvigske grænseproblem, 3) det begyndende brud mellem politikere og modstandskredse, 4) de danske kommunister og forholdet til Socialdemokratiet.

Sovjetunionen blev relativt hurtigt set som en potentiel trussel af både den danske og den amerikanske efterretningstjeneste, og det kan hænge sammen med den stadig større viden, man fik om de kommunistiske aktiviteter i mellemkrigsårene samt den generelle usikkerhed vedrørende de sovjetiske intentioner. Havde Stalin ekspansive tanker? Den sovjetiske besættelse af Bornholm kunne måske indikere noget om den generelle sovjetiske politik i Europa, og derfor var Bornholm af interesse for efterretningstjenesten. Amerikanerne modtog løbende rapporter fra Bornholm, som berettede om alle tænkelige forhold vedrørende de sovjetiske besættelsesstyrker, fx antal, bevæbning, forhold til lokalbefolkning, indkvartering og meget andet. Den danske efterretningstjeneste leverede blandt andet billeder af sovjetisk radarudstyr på de sovjetiske skibe, og disse billeder viste sig at komme helt bag på de amerikanske modtagere, som aldrig før havde set sådanne sovjetiske radarer.

Også når det gjaldt det slesvigske område, kunne den amerikanske efterretningstjeneste nyde godt af sine danske forbindelser. Danske efterretningsofficerer havde allerede forud for 9. april 1940 haft gode relationer og forbindelser i Nordtyskland, og

disse blev efter alt at dømme atter udnyttet til at indhente efterretninger om de lokale kommunister, deres aktiviteter og forbindelsen til sovjetiske efterretningsofficerer. Den politiske udvikling og forholdet mellem de forskellige partier havde interesse, og den danske holdning over for det slesvigske område, samspillet mellem danskere og tyskere i området samt ideen om en eventuel grænserevision blev nøje fulgt af den amerikanske tjeneste via de danske kolleger. Endelig var hele flygtningesituationen også af interesse for amerikanerne.

OSS og retsopgøret

OSS og siden hen også SSU fulgte den indenrigspolitiske situation i Danmark nøje, og særligt Socialdemokratiets forhold til Danmarks

Danske modstandsfolk i samtale med den amerikanske OSS-officer Kai Winkelhorn. *National Archives, Washington DC (NARA)*.

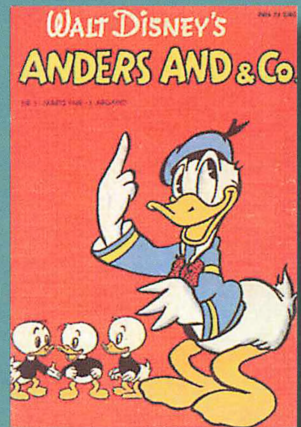
Kommunistiske Parti (DKP) havde amerikanernes interesse. Socialdemokratiet blev fra starten set som nøglen til magten i Danmark og til at forstå den danske situation, og amerikanerne plejede hurtigt omgang med en række indflydelsesrige personer inden for partitoppen.

Amerikanerne var dog generelt skeptiske over for det manglende opgør med de personer, som havde samarbejdet med tyskerne. Hvad enten der var tale om embedsmænd eller erhvervsfolk, burde disse personer i en amerikansk optik være blevet udrenset på grund af deres relationer med den tyske besættelsesmagt. Sådan kom det langt fra til at gå i Danmark, og derfor tog amerikanerne sagen i egen hånd. Nok kunne man ikke tage loven i egen hånd og straffe de danske værnemagere, men man kunne forhindre dem i at komme til USA. OSS og dens arvtagere skred hårdt ind over for danske værnemagere, som ønskede at komme til USA, og forhindrede dem indrejse. Efterretningstjenesten samarbejdede tæt med de dele af den danske modstandsbevægelse, som havde store sympatier for den amerikanske aktion samt med de danske efterretningstjenester. Danskerne lavede sikkerhedsundersøgelser af diverse visumansøgere, og derefter tog de amerikanske diplomater og efterretningsfolk stilling til, om de danske visumansøgere skulle have indrejse. I stort set alle sager valgte amerikanerne at følge de danske anbefalinger. På den måde fik danskerne en vis indflydelse på det daglige arbejde på den amerikanske repræsentation.

Havde man samarbejdet med tyskerne under krigen eller været medlem af nazistpartiet, blev man nægtet visum til USA. I mindst ét konkret tilfælde blev et dansk register overdraget til amerikanerne med henblik på kopiering, og i andre tilfælde arbejdede den amerikanske efterretningstjeneste tæt sammen med de danske efterretningstjenester og modstandsbevægelsen for at finde frem til krigens syndere. Den amerikanske efterretningstjeneste i København kunne således hjemsende et komplet register over danske firmaer, der havde handlet med tyskerne. Det var med andre ord givtigt for den amerikanske tjeneste at have gode danske kontakter. En af disse gik under kodenavnet »Orange Juice«, og han leverede materiale, som af amerikanerne blev stemplet »Top Secret«.

Agenten »Orange Juice« udleverede fortrolige dokumenter fra Udenrigsministeriet til den amerikanske efterretningstjeneste om det dansk-sovjetiske forhold og rådgav amerikanerne om, hvordan de skulle læse og forstå de danske papirer. Kildematerialet peger på, at »Orange Juice« var motiveret af en frustration over, at danske myndigheder ikke skred hårdt nok ind over for tidligere værnemagere og til dels var for eftergivende over for Sovjetunionen. »Orange Juice« er interessant, fordi han i Wilhelm Christmas-Mollers bog *Obersten og Kommandøren* optræder anonymt som bindeled mellem den amerikanske efterretningstjeneste og Forsvarets Efterretningstjeneste i forhandlingen af et par samarbejdsaftaler, herunder Project A.

»Orange Juice« var ikke alene om at gå amerikanernes ærinde. Også andre prominente og indflydelsesrige danskere – nogle mere kendte end andre – havde tætte forbindelser til den amerikanske efterretningstjeneste og så tilsyneladende fordele i at hjælpe denne i Danmark. Eksempler viser, at det tilsyneladende var egne interesser frem for danske interesser, som fik disse personer til at indgå i tæt forbindelse

Også på den litterære front var Yankee'erne repræsenteret i Danmark. Tegneserier var i årene efter besættelsen et nyt fænomen, og månedsmagasinet *Det Bedste* udkom fra 1946. I midten af 1950'erne var oplaget en kvart million.

OSS-officer Kai Winkelhorn besigtiger danske modstandsfolk. *National Archives, Washington DC (NARA).*

med amerikanerne, og i visse tilfælde balancerede de på kanten af spionage Lovgivningen.

Danmark som base for spionage

En af de amerikanske efterretningsofficerer, som under krigen havde været tilknyttet den danske OSS-sektion i Stockholm, udfærdigede i efteråret 1945 en plan for, hvordan Danmark kunne fungere som base for de fremtidige amerikanske spionageaktiviteter bag Jerntæppet. Amerikanerne ønskede at følge udviklingen i Skandinavien, i den sovjetiske besættelseszone i Tyskland, i Sovjetunionen, i Polen samt i de baltiske lande. Officeren, Adolf Lium, kunne nævne flere danske veteraner fra modstandskampen samt fra det danske og svenske efterretningsmiljø, som var villige til at arbejde sammen med amerikanerne om sådanne aktiviteter.

Kilden til succes var et tæt samarbejde med danskerne, og her var den senere chef i CIA, Frank Wisner, enig. Det ville være mest givtigt at samarbejde mest muligt med danskerne, som kendte deres »hjemmebane« bedst, frem for at skulle planlægge og udføre egne og selvstændige operationer udenom de lokale efterretningsfolk. I en rapport konkluderede Wisner følgende: *»På grundlag af min erfaring samt de opfattelser, vi har fået i København, er jeg i alle tilfælde overbevist om, at et vellykket samarbejde med den danske efterretningstjeneste vil give os en større mængde værdifulde efterretninger med færre risici, end hvad vi kan forvente at opnå i månedsviis, hvis ikke årevis, med egne kæder af agenter i Danmark«.*

De amerikanske rapporter vidner om, at OSS og siden hen SSU var særdeles tilfredse med de rapporter, som tjenesterne modtog fra deres danske samarbejdspartnere, og de danske forbindelser leverede da også efterretninger, som den amerikanske efterretningstjeneste skulle have brugt store ressourcer på selv at indhente. Måske derfor indledte man et tættere samarbejde. I 1946 drøftede den danske og amerikanske efterretningstjeneste etableringen af en organisation, der skulle udføre spionage i Danmark, Polen, Sovjetunionen, den sovjetiske besættelseszone i Tyskland samt i de baltiske lande. Organisationens formål var: *»1. Systematisk infiltrering i området for at erhverve efterretninger om militære, politiske, økonomiske og industrielle forhold. 2. Infiltrering af fremmede efterretningstjenester«.*

Drøftelserne gik under navnet »Project A«, og videre i teksten hed det: *»I tilfælde af, at en russisk besættelse af Danmark ikke kan forhindres, skal den etablerede organisering af Project A anvendes som en undergrundsefterretningstjeneste og en sabotageenhed«.* Organisationen var således tiltænkt en Stay Behind-funktion i tilfælde af en ny krig. Dette er interessant, for det viser, at både danskerne og

DATE	SOURCE	COMMENTS	M. I. S. NO.
27 Apr 50	oo-w-9971 - Communist Activity - Cia (R) Munch-Petersen		666002
20 June 50	oo-b-1729 93 Cia (C) Personalities (LD)		677031
14 Aug 50	so-44867 - Danish communists travel - Cia (S) ing to Warsaw		693366
15 Aug 50	so-44835 - Identification of Personnel Cia (S) attending Danish Communist Party		693359
2 Aug 50	AFBase (E) Peter Frøenchen (ld)		692405
27 Oct 50	so-50605 - International Socialists - Cia (S) Richard Jensen		726164
23 Aug 50	so-44732 Cia (S) Danish travellers to Czech		698685

Det amerikanske nationalarkiv viser med al tydelighed, at de amerikanske efterretningstjenester indsamlede alle tænkelige oplysninger vedrørende Danmark. Bl.a. fik de overdraget et kartotek over værnemagere. *Privatfoto.*

amerikanerne i sommeren 1946 havde et blik og en frygt for en mulig sovjetisk besættelse af Danmark.

Et stærkt samarbejde

I sit portræt af Ole Lippmann omtaler Niels Barfoed *»den gamle samarbejdsaftale af 1946, der består mellem de to landes efterretningstjenester, og hvori det også lå, at Polen var et særligt dansk operationsområde.«* De amerikanske kilder peger på, at den af Barfoed omtalte aftale er identisk med Project A. Når man i Hans-Åke Perssons afhandling læser om Polens betydning for såvel Sovjetunionen i Øst som for USA og Storbritannien i Vest, må det siges at være lidt af en tillidserklæring fra amerikansk side, da man »tildelte« den danske efterretningstjeneste Polen som sit særlige operationsområde. Måske var den amerikanske vilje til samarbejde med den danske tjeneste så stor, fordi danskerne var parat til at gå længere i efterretningsaktiviteterne i Østeuropa, end de amerikanske efterretningsofficerer kunne få grønt lys til fra hovedkvarteret i Washington. *»Vores repræsentant i København samarbejder med ansatte i den danske efterretningstjeneste, som har talrige planer for infiltrering af sovjetpersonel i Polen. Vores deltagelse i sådanne operationer blev ikke godkendt af Washington i det omfang, at det indbefatter brug af UNRRA-faciliteter.«*

Dette citat peger på, at danskerne, men ikke amerikanerne, i sommeren 1946 var parat til at anvende FN-organisationer som dække for efterretningsaktiviteter i de østeuropæiske lande, hvor Sovjetunionen havde styrker. Andre amerikanske efterretningsrapporter viser også, at såvel den danske som svenske efterretningstjeneste anvendte enkeltpersoner med tilknytning til Røde Kors som spioner bag Jerntæppet. Det var først i slutningen af 1940'erne, at den kolde krig brød ud i offentligheden, og Sovjetunionen for alvor blev set som en mulig fjende. Men allerede et år efter Anden Verdenskrigs afslutning var danskerne, svenskerne og amerikanerne parat til at gå langt for at skaffe informationer om den nye fjende.

Det amerikanske kildemateriale viser med al tydelighed, at skiftende amerikanske efterretningsorganisationer og -tjenester nød godt af samarbejdet med deres danske kolleger og fremtrædende personer i den danske modstandsbevægelse. I en tid, hvor de amerikanske politikere skar ned på efterretningstjenesten, mens den kolde krig tog til, var danskerne en vigtig kilde til de efterretninger, som man i Washington forventede at modtage. Situationen i Danmark var næppe unik. Det er højst tænkeligt, at de amerikanske efterretningsfolk over hele Europa har været afhængige af et godt forhold til de lokale efterretningstjenester i disse år. Men kvaliteten af de efterretninger, der kom fra Danmark, var under alle omstændigheder høj.

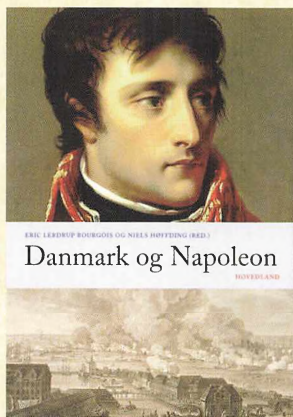
Peer Henrik Hansen er ph.d.-stipendiat ved Roskilde Universitetscenter.

Alle citater fra engelsk og svensk er oversat til dansk af redaktionen.

Eric Lerdrup Bourgois
og Niels Høffding (red.):
Danmark og Napoleon

Hovedland, 2007, 314 s., 329 kr.

Danmark og Napoleon kaster nyt lys over de dansk-franske relationer. Historikere med så forskellig indgangsvinkel som kultur-, kunst- og militærhistorie har bidraget med artikler. Bogen giver en solid gennemgang af de dansk-franske relationer fra 1740'erne og frem til 1815 – både politisk og kulturelt. Bidragsyderne, der ikke blot er spredt fagmæssigt, kommer Danmark, Frankrig og Sverige. Dette

giver spændende tilgange, som andre danske værker om perioden kan savne.

Vivi Jensen:
Dorothea – Guds vilje og dronningens

Gad, 2007. 256 s., 299 kr.

En biografi om Dorothea – en tysk hertugdatter – der som 14-årig i 1525 blev gift med den senere Christian 3. Bogen bringer os tæt på mennesket, kvinden og moderen Dorothea, hendes familie og den tid, hun levede i.

Judith Miller:
Møbler

Aschehoug, 2007, 560 s., 600 kr.

Den historisk interesserede kan få megen fornøjelse af *Møbler*. Værket giver en detaljeret oversigt fra 1600 og frem til i dag over møbelkunstens historie. Styrken ligger i, at man for hver periode

får en kort gennemgang af de enkelte, primært europæiske landes møbelkunst. Derved kan man fx sammenligne svenske, danske, franske og engelske møbler fra samme periode.

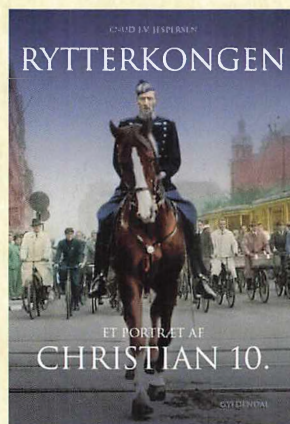
Malcolm Barber:
Processen mod tempelridderne

Schultz Forlag, 2007, 502 s., 249 kr.

Tempelridderne, og ikke mindst processen mod dem, har igen mange år tiltrukket sig stor opmærksomhed. De seneste års forskning i Pavestolens arkiver har bragt ny viden for dagen om processen. I denne nye bog kommer Malcolm Barber tæt på ikke bare processen mod Tempelridderne, men hele det politiske spil mellem den franske konge og Paven. Barber er måske den førende forsker i Tempelridderne, og værket kan absolut anbefales.

Knud V. Jespersen:
Rytterkongen. Et portræt af Christian 10

Gyldendal, 2007. 568 s., 349 kr.

I bogen fortælles historien om Christian 10.s liv på baggrund af kongens egne dagbøger og breve – et materiale, der ikke hidtil har været tilgængeligt. Vi møder en periode i danmarkshistorien, som den oplevedes fra kongens synsvinkel: hans kærlighed til dronning Alexandrine, hans tanker om genforening, påskekrise og jødestjerne. Gennem kongens mange dagbogssi-

der fås et billede af det menneske af kød og blod, der gemte sig bag kongeskikkelsen.

Peter Øvig Knudsen:

Blekingegadebanden – Den hårde kerne

Gyldendal, 2007. 526 s., 299 kr.

Anden del af det store værk om Blekingegadebanden. Bogen følger bandens udvikling op gennem firserne med en stribe danmarkshistorisk store røverier som julekuppet i Daells Varehus og rullestolsrøveriet i Herlev. Kulminationen kom med røveriet mod Købmagergades Postkontor i 1988, hvor en ung betjent mistede livet. Det centrale spørgsmål er: Hvorfor blev de først afsløret så sent, og endda nærmest ved en tilfældighed?

BØRN:

Stine Wozniak:

Absalons hemmelighed – vi graver efter historien

DR Multimedie, 2007. 50 s., 200 kr.

Bogen fortæller om, hvordan arkæologer arbejder og gennemgår nogle af den seneste tids mest opsigtsvækkende fund under København. Bogen følger arkæologernes afdækning af Københavns historie fra middelalderen og frem til 1800-tallet. Bogen giver svar på spørgsmål som: Er det virkelig resterne af Absalons gård, der ligger ved Magasin? Hvad kan de gamle skibsvrag under Operaen fortælle? Og hvorfor er der savet i skeletterne på den gamle kirkegård?

FRA KRAGH TIL KRØLLE-BENT

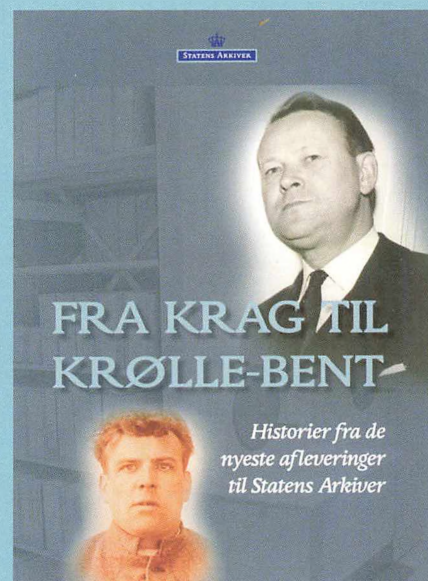
Den 12. november 2007 udsendte Statens Arkiver publikationen *Fra Krag til Krølle-Bent* i anledning af afslutningen på sit strategiske afleveringsprogram for perioden 1997–2006. Der blev i 10-årsperioden afleveret ikke mindre end 65 hyldekilometer arkivalier, som nu kan stilles til rådighed for publikum på arkivernes læsesale.

Afleveringsprogrammet har omfattet aflevering af alle arkivalier, som er mere end 30 år gamle, og tyngdepunktet ligger i tiden fra 1960 til midten af 1980'erne. De 65 hyldekilometer arkivalier udgør en udtømmelig kilde til den moderne Danmarkshistorie. De er tilgængeliggjort i Statens Arkivers informationssystemn Daisy (www.daisy.sa.dk).

Bogen rummer 16 smagsprøver på de historier, som kan skrives på baggrund af arkivalierne. Historierne, der bl.a. foregår i Kina, Chile og Grønland samt Tønder, Svendborg og Skagen handler om:

- Statsministrene Jens Otto Krag og Poul Hartling, politiske ildsjæle, landssvigere og studenteroprørere samt den kriminelle Krølle-Bent,
- Gode viljer, succeser, svigtende evne og skeletter i skabet,
- Sociale problemer, naturkatastrofer og død, projektmageri og svindel.

Publikationen er på 132 sider og rigt illustreret. Den koster kr. 175, inkl. moms og forsendelse og kan bestilles ved henvendelse til: mailbox@ra.sa.dk eller pr. brev til: Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K

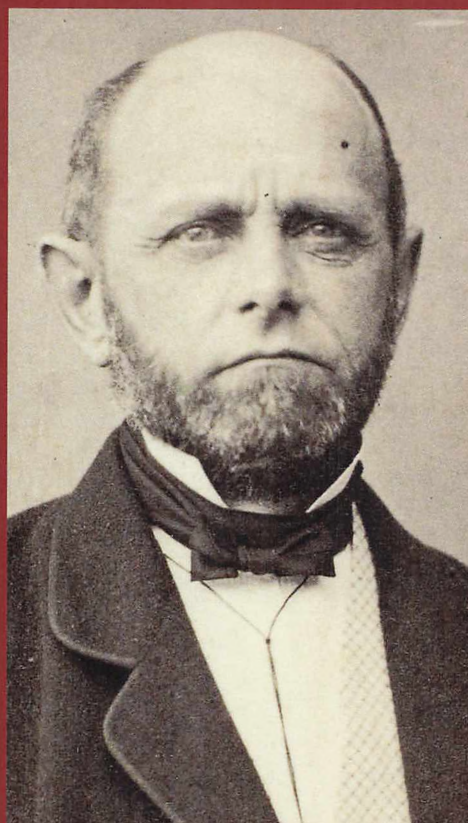

Kaptajn Julius Andersen og

SVITZERS BJERGNINGS- ENTREPRISE

Julius Andersen (1815-1888).
Det Kongelige Bibliotek.

Emil Zeuthen Svitzer (1805-1886).
Det Kongelige Bibliotek.

Julius Andersen blev allerede som 19-årig overstyrmand på et engelsk skib på Atlanterhavet, men måtte, da han gik i dansk tjeneste, tjene sig op fra matros igen. Han var en af de første kaptajner i Svitzers bjergningsentreprise, og han blev med tiden som skibsreder en holden mand.

KAMMA STRUWE

Nordsjælland var i november 1821 hærget af voldsomme efterårsstorme. Den 25. november var handelsmanden Niels Andersen med sit lille fartøj lastet med varer for egen regning på vej fra Sverige til Helsingør Havn. Under indsejlingen til havnen mistede han herredømmet over skibet, som kastedes mod bolværket, fyldtes med vand og gik til bunds med varerne og med skipperen, som druknede.

Niels Andersen, hvis fødselsår ikke kendes, var familiefar. Han var gift med Magdalena, der var født i Skåne 24. februar 1780, som datter af mølleren Niels Olsson og Karna Svendsdotter. Niels og Magdalena Andersen havde syv børn. Efter forliset, hvor Niels – foruden livet – mistede det meste af, hvad han ejede, stod den 41-årige Magdalena tilbage med syv ukonfirmerede børn, seks sønner og en datter. Sønnen Julius – som denne historie handler om – var da kun seks år gammel.

Magdalena Andersen (1780-1852) blev i 1821 enke. Hun havde syv børn, hvoraf den ene Julius Andersen blev skibsfører og redder i Svitser. Privat eje.

Ud at sejle som 13-årig

Magdalena ernærede sig og sine børn ved at drive pension og spisested for sømænd. Julius fortæller i 1886, da han, efter at have modtaget Dannebrogssordenen, skrev sin levnedsbetegnelse til Ordenskapitlet: *»Hun måtte anstrenge sig af alle kræfter for at føde og opdrage os på en anstændig måde efter bedste evne. Dette gjorde allerede i en tidlig alder et stærkt indtryk på mig, og som følge deraf kom jeg allerede til søs i juni 1828, 13½ år gammel, førend jeg endnu var konfirmeret.«*

»Jeg blev bunden som apprentice [lærling] til et engelsk skib, hjemmehørende i Halifax [Nova Scotia, Canada]. Med det eller dets rederi blev jeg bunden som apprentice for 7 år, imod at rederiet forpligtede sig til at sørge for min opdragelse og lære mig styrmandskunsten, således at jeg kunne blive duelig til at føre skib over søen, hvormed jeg tillige ville erhverve mig borgerrettigheder i alle de britiske besiddelser. Allerede for min apprentice-tid var udløbet, blev der mig i 1833 betroet en andenstyrmands-post, året derefter blev jeg overstyrmand [altså 19 år gammel].«

Tilbage til Danmark

Julius Andersens tjenestetid udløb i juni 1835, og samme efterår sejlede han til New York, hvor han gjorde to rejser som styrmand derfra med fregatskibet »Duc de Orleans«, og han kom i oktober 1836 til Hamburg, hvor han forlod dette skib for at rejse til København. Efter otte år genså han sin familie i København. Her blev han 21½ år gammel konfirmeret. Familietraditionen fortæller, at da Magdalena gik med Julius til præsten ved Vor Frue Kirke i København for at melde ham til konfirmation, troede præsten, der så den granvoksne mand med fuldskæg, at de kom for at bestille vielse, indtil moderen forarget afviste det. Julius trådte derefter frem i Vor Frue kirke som konfirmand.

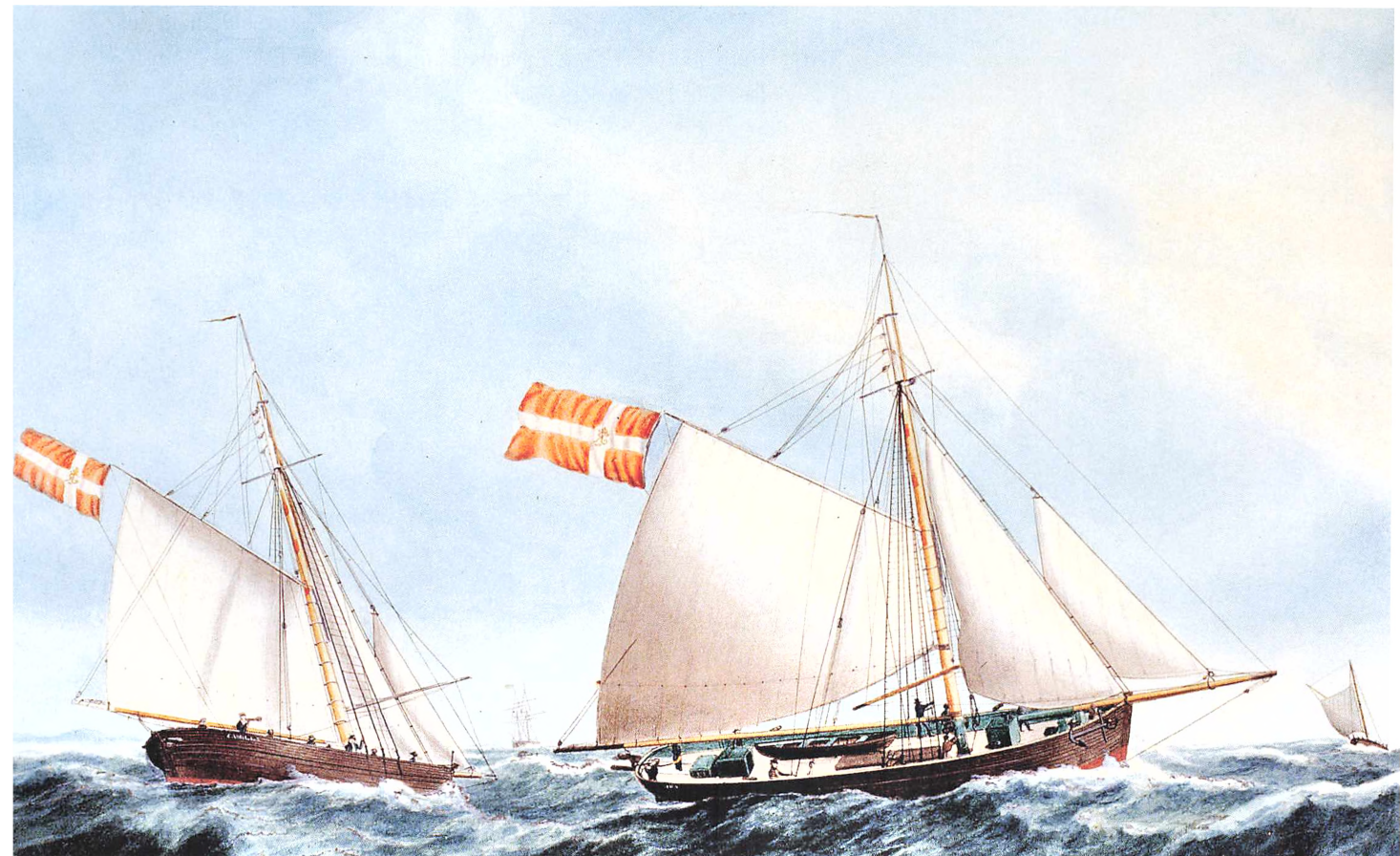
Frem til Anden Verdenskrig var livet til søs uhyre hårdt, og mange døde ved forlis, af sygdomme eller ved arbejdsulykker. Dette får man illustreret i Julius Andersens liv. I sin levnedsbetegnelse i Ordenskapitlet fortæller Julius videre: *»Min agt var da at vende tilbage til Amerika, men forsynet ville det anderledes! Min moder, der endnu levede, fik mig overtalt til at blive. Hjemme måtte jeg da – som aldeles ubekendt her – i foråret 1837 tage hyre som matros og begynde forfra. Samme år blev jeg andenstyrmand, og for året 1839 blev jeg ansat som førstestyrmand i et af grosserer Emil Z. Svitseres skibe på lange rejser. Året derefter døde min kaptajn i Hawaii i Stillehavet af den gule feber, jeg blev da indsat af den danske konsul at føre skibet, hvilket senere [blev] approberet af E.Z.Svitser, jeg var da 25 år gammel.«* Videre hedder det: *»For E.Z.Svitser førte jeg skib til april 1844, da han solgte det skib jeg førte til Hamborg. Jeg kom da hjem og fik fartøj at føre for Hr. grosserer Zinn her af staden [København], hvilket jeg forlod foråret 1847, da grosserer Svitser formedelst dødsfald anmodede mig om at indtræde i interessentskab med ham i den af ham oprettede bjergningsentreprise, hvilket jeg modtog og har siden den tid virket i denne forretning sammen med nuværende etatsråd Emil Z. Svitser.«*

Svitzers bjergningsentreprise

Emil Zeuthen Svitzer (1805–1886), som Julius i 1847 kom i kompagniskab med, drev to virksomheder: en trælastforretning og den i 1833 stiftede bjergningsentreprise. Den da 32-årige Julius Andersen afløste den hidtidige sødygtige kompagnon H.C. Larsen og blev leder af virksomhedens bjergningsarbejder. Kaptajn Julius Andersen førte i en årrække kutteren »Ida«. Den blev – egetømret og kobberboltet – bygget på Jacob Holms værft i København, og som en ret stor kutter benævnedes den slup. »Ida« regnes for at være det første skib, der byggedes i Danmark med henblik på bjergning, og den nåede den høje alder af 63 år, før den blev ophugget. »Ida« var stationeret i Trekroner havn, men arbejdede i alle danske farvande. De sidste år lå den dog afrigget som flydende pakhuis indenfor Nyhavnsbroen. De første skibe i bjergningsentreprisen var små sejskibe med lav dybdegang. Derved kunne de operere på lav grund, særligt i Øresund.

Omkring 1850 arbejdede bjergningsskibene »Ida« og »Camilla« ved Helsingør, der blev en af Svitzers vigtigste stationer. Den 18. oktober 1850 strandede det russiske orlogsskib »Archimedes« på Hvide Odde Rev ved Bornholm. »Archimedes« var den første skruefregat i den russiske flåde drevet med damp, og skibet havde kun været i aktiv tjeneste i to år. Megen prestige stod således på spil. Bjergningsselskabet må have været kendt udenlands, for den russiske flåde lod straks nogle andre af dets orlogsskibe gå til København for at bugsere »Ida« og »Camilla« til strandingsstedet. Nogle dage ind i november besejlede en sydveststorm imidlertid havaristens skæbne.

»Ida« og »Camilla« ud for Helsingør. »Ida«, der ses til højre, var bygget i 1848. Det var det første danskbyggede bjergningsfartøj. Handels- og Søfartsmuseet.

Emil Zeuthen Svitzer (1805–1886) skabte Svitzers Bjergningsentreprise, der eksisterer den dag i dag under navnet »Svitzer« med hovedkontor i København og 300 skibe og kontorer i 35 lande. *Det Kongelige Bibliotek.*

Stiftelse af familie

Det er nærliggende at tro, at arbejdet på Bornholm blev anledning til Julius Andersens første ægteskab. Familietraditionen fortæller, at Anna Petræa, Julius Andersens første hustru, var lærerdatter fra Bornholm. 20. maj 1853 fødte hun datteren Ida Josepha. 1853 var koleraåret; og familietraditionen fortæller, at Anna Petræa ville rejse til Bornholm til sin familie med sin lille pige, men just som hun stod og strøg deres tøj, faldt hun død om. Den lille pige blev sat i pleje hos en fru Trolle, som boede i Hellerup i nærheden af Scherfigsvej. Omkring 1854 indgik Julius Andersen ægteskab med Emma Julie Bang (1825-1891), der overlevede ham med tre år. Ved foden af Emma og Julius' fælles gravsten på Garnisons kirkegård stod endnu i 1933 en plade med indskriften: *»Anna Petræa Johanne Andersen født Christensen f. 30. juni 1829 d. 21. juli 1853.«*

Svitzer købte vraget, og næste forår blev resterne af det hugget op og bragt i land. Julius Andersen, der var bjergningsleder ombord på »Ida«, blev senere dekoreret med den russiske Stanislaus orden.

I 1850 indtrådte kaptajn Frederik Stage (1803-1892) som interessant. Han havde allerede 1847 været fører af »Camilla« og var en dygtig navigatør. Han tog sønnen Georg med til søs fra han var 16 år, og i en ung alder blev Georg styrmand og skibsfører. Efter Frederik Stage i 1886 mistede denne eneste søn, blot 22 år gammel, skænkede han meget af, hvad han siden tjente, til skoleskibet »Georg Stage«. I 1865, da Julius Andersen trængte til en afløser, valgte Svitzer Giøde Giødesen, en af flådens dygtigste og mest praktiske unge officerer, til i det væsentlige fra 1866 at overtage bjergningslederstillingen. Derved knyttedes en forbindelse til Marineministeriet, som bjergningsselskabet havde et vist samarbejde med. Bjergningsvirksomhed havde fra gammel tid et skær af sørøveri over sig, og for Svitzer var det væsentligt, at hans bjergningsledere kunne give virksomheden anseelse udadtil.

Emil Z. Svitzer byggede virksomhedens sømandsmæssige og bjergningstekniske indsats på de nævnte omhyggeligt udvalgte mænds kunnen, og i erkendelse af sine egne grænser gjorde han disse kvalificerede medarbejdere til kompagnoner. Omkring 1860 bestod interessentskabet af Svitzer, der havde fem parter, skibsreder C.F. Stage med fem parter, skibsfører Julius Andersen med fire parter og fhv. marinekaptajn G. Gjødesen med to parter. I 1872 omformedes det private interessentskab til et offentligt aktieselskab med C.F. Tietgen som formand for bestyrelsen. Af aktieselskabets 80 aktier af 5.000 rigsdaler havde Svitzer og Stage hver syv, Julius Andersen og Giødesen hver fem. Svitzer insisterede på, at reddere, bjergere og dykkere i firmaet skulle tilbydes aktier. Ved omdannelse fra interessentskab til aktieselskab sikrede Svitzer, at aktiemajoriteten var i hånden på disse personer tæt knyttet til selskabet samt bestyrelsen.

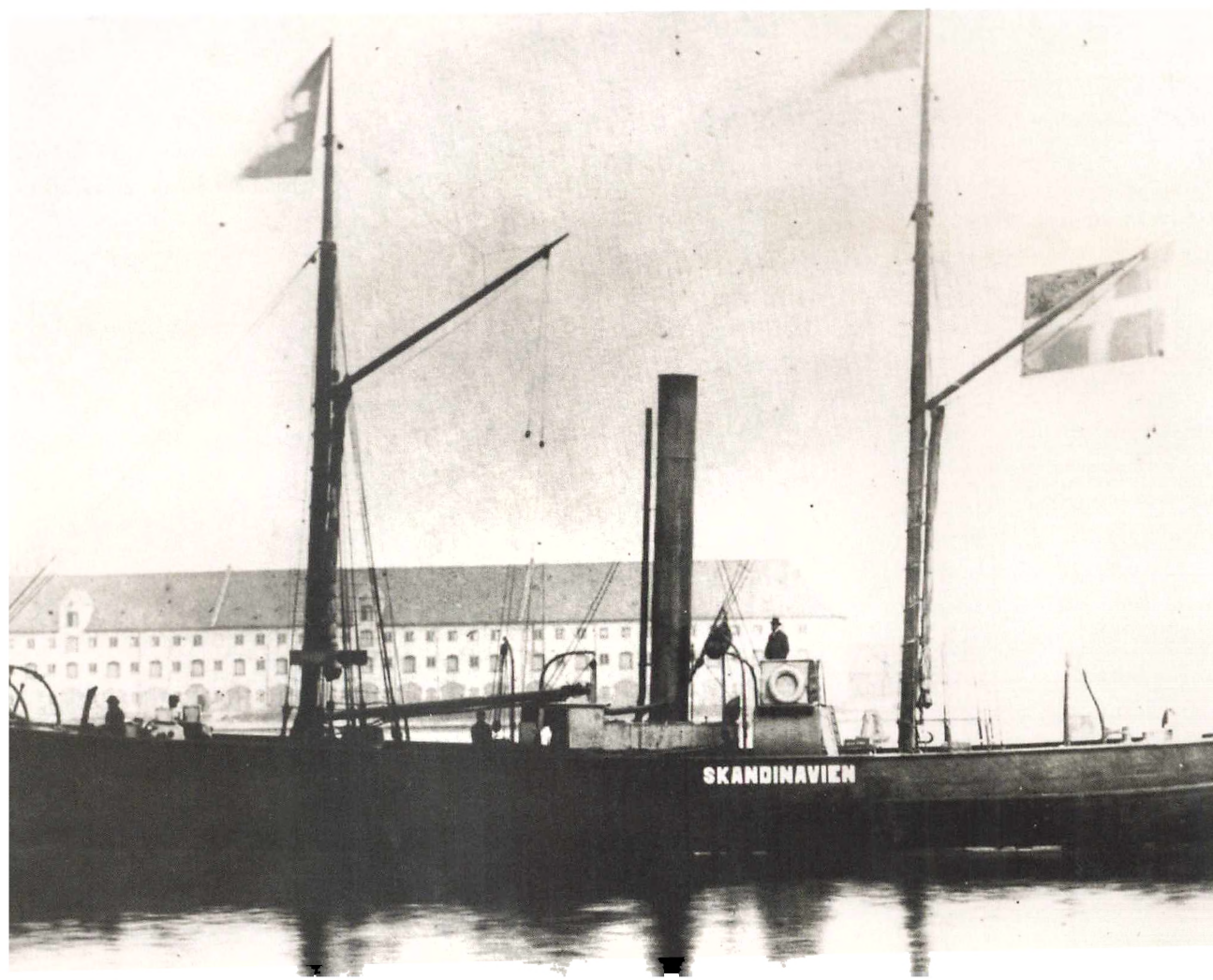
Emma var datter af buntmager Bang, ejeren af det såkaldte Bangs Pelshus, der fortsat eksisterer. Emma og Julius fik seks børn, to sønner og fire døtre. Og Emma tog den lille Ida Josepha til sig som sin egen. Som voksen fortalte Ida Josepha, at hun aldrig havde følt, at der var forskel på hendes og de seks andres forhold.

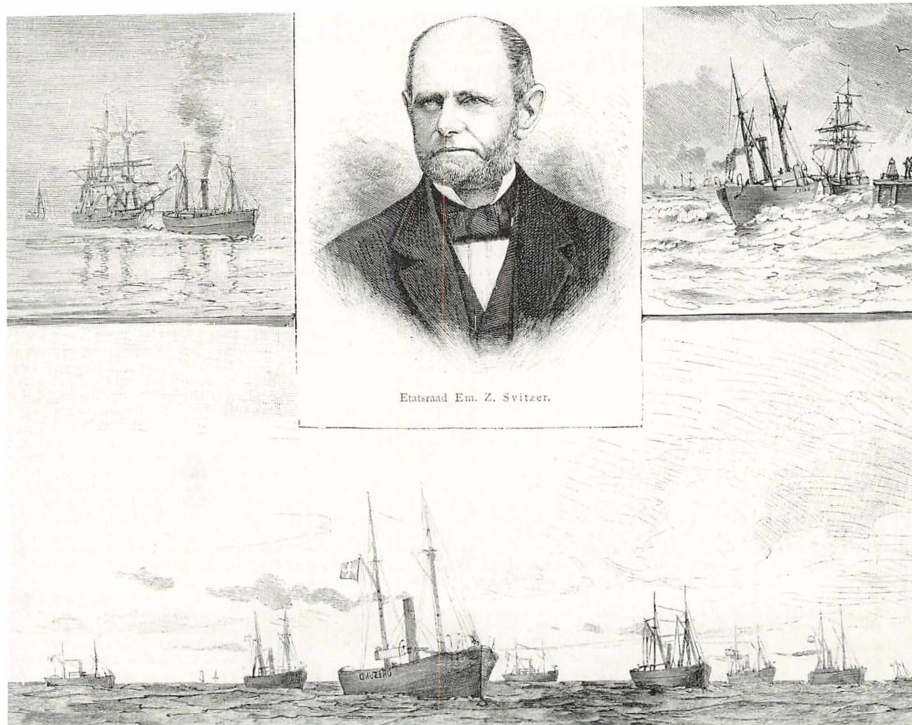
Fra 1860 til 1881 ejede Julius Andersen en treetages ejendom, Gothersgade 26, hvor familien selv boede på 1. sal. I 1876 købte Julius Andersen som sommerbolig Strandvejen 41, der lå, hvor nu Kildevældsgade når Strandvejen. I 1881 blev denne ejendom gjort til helårsbolig for familien, fordi Emma fandt det for besværligt at have to boliger.

Bjergningsarbejdet

Julius Andersens største bedrift i bjergningsarbejdet siges at være hævnningen i 1860 af den svenske jerndampskonnert »F.H. af Chapmann«, bygget i Göteborg i 1858. Den var sunket i Vänern på fem favne vand (ni meter) og stod i 10-11 fod (tre meter) lermudder. Med ikke mindre end syv fartøjer og to store pontoner bragte Julius Andersen den op fra søens bund. Den var anset for tabt, og hævnningen blev i datiden højt berømmet. Svitzer købte skibet på auktion for 7.000 rigsdaler. Det blev bygget

»Skandinavien« hed oprindeligt »F.H. af Chapmann«, og var svensk. Det blev hævet af Julius Andersen og indgik derefter fra 1860 i Svitzers flåde. Det er uklart, om man havde købt skibet inden eller efter hævnningen. *Handels- og Søfartsmuseet.*

Svitzers Bjerningsentreprise, som den blev fremstillet i Illustreret Tidende i 1883. Fra venstre mod højre på det nederste billede ses bjergningsdamperne »Drodgen«, »Helsingør«, »Kattegat«, »Frederikshavn«, »Skandinavien«, »Øresund« og »Hertha«. Længst til højre er det kutteren/sluppen »Ida«. *Handels- og Søfartsmuseet.*

om til bjergningsdamper, fik navnet »Skandinavien« og kom med sine 55 hk. til at fungere i mange år derefter.

Svitzer satsede på tre ting i etableringen af bjergningsentreprisen: 1. Lokalt netværk. 2. Nyeste teknologi. 3. Monopol. Man etablerede meget hurtigt kontakt til allerede eksisterende, lokale bjergningslaug, som man delte bjergelønnen med. Samtidig oprettede man en efterretningstjeneste, så man kunne være det første skib på stedet ved en ulykke. Den nyeste teknologi blev indført bl.a. i form af dykkere og elektricitet. På samme vis indså man, at dampskibene (bugserfartøjer) havde en trækraft, der kunne udkonkurrere almindeligt bjergningsarbejde. Derfor udviklede Svitzer ikke kun bjergningsskibe og værktøjer, men investerede også i bugserfartøjer.

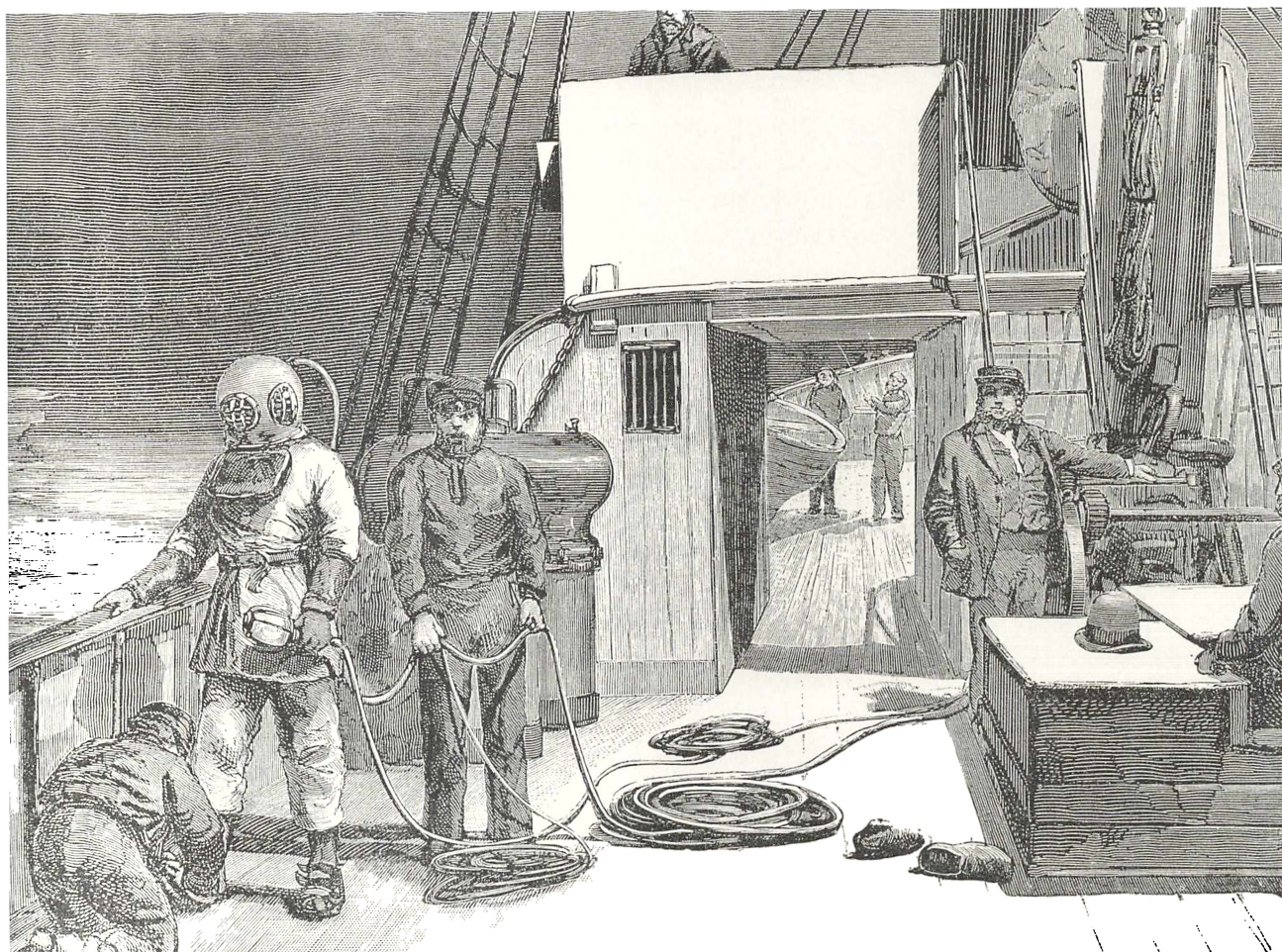
Svitzers bjergningsentreprise gennemgik en voldsom udvikling i midten af 1800-tallet. Det var en udvikling, der afspejlede den samtidige hurtigt voksende industrielle udvikling. »Ida« og »Camilla« var mindre sejlskibe, der primært skulle bruges til at redde fragt fra grundstøtte skibe. Herefter kunne man forsøge at bringe det nu tomte fartøj flot. Men Svitzer og hans kaptajner ville mere. De begyndte at hæve skibe, og indførte i 1842, som et af de første bjergningsrederier, dykkere. Parallelt med sejlforende skibe havde Svitzer fra 1860'erne dampskibe, og virksomheden udvidede operationsområdet til at dække hele Danmark. Og navngivningen af »F.H. Chapmann« til »Skandinavien« bundede ikke kun i den samtidige skandinavisme, men må også ses som et tegn på ønsket om at udvide operationsområdet.

Dagligliv i familien

Julius Andersen var velanset mellem standsfæller. Han var fra 1869 og til sin død næstformand for Sømandsforeningen, som prins Valdemar var præsident for, og han var medlem af Skipperforeningens bestyrelse. I 1886 blev han ridder af Dannebrog. Julius Andersen blev også en velhavende mand. I skattebøgerne for København ses, at hans indtægt i 1870'erne som oftest oversteg 10.000 kr. årligt. Kun få, højt placerede embedsmænd nåede et sådan beløb. En tarvelig forplejning for en familie beløb sig til 500-1.000 kr. Nogle samtidige kritiserede Julius Andersens høje indtægt og talte om sørøveri – andre afholdt sig fra at sætte en pris på det krævende og ikke ufarlige bjergningsarbejde.

Kun småtræk er bevaret i familieerindringer om Emmas og Julius' dagligliv. De to sønner, Ferdinand f. 1855 og Oscar f. mellem 1858 og 1861 var ivrige sejlsportsfolk og havde båd i Øresund, nok i Kalkbrænderihavnen. Trak det søndag aftener ud med deres hjemkomst, gik faderen langs kysten og spejdede efter dem. Han havde set så mange ulykker i sin tid, og måske havde han ikke fuld tillid til de to unge grossererers sømandskab. På trods af deres velstand – og også Emma var eller blev formuende – havde de tilsyneladende ikke ønske om at virke »fornemme«. Når børn, svigerbørn og efterhånden også børnebørn samledes på Strandvejen om søndagen, indledtes

Fra 1870'erne havde man elektrisk lys på bjergningsfartøjerne. Selv dykkerne – også et meget moderne tiltag – havde elektrisk lys med ned i dybet. *Illustreret Tidende*.

Ejendommen Gothersgade 26, som Julius Andersen ejede. På første sal havde familien sin lejlighed. Foto i privat eje, ca. 1970.

Julius Andersen ses med familien foran Strandvejen 41 ca. 1887. På bænken til venstre sidder Julius Andersen med sin hustru Emma Andersen. Deres døtre er Julie i forgrunden. Dagmar stående på trappen, Ida Josepha siddende på trappen med sin datter Ellen på skødet. Ved siden heraf sidder Camilla. De to brødre Oscar (stående) og Ferdinand har deres hustruer og to sønner med. Magdalena mangler. *Privat eje.*

måltidet ofte med risengrød, formentlig for at spare på kødretten. Det fandt svigersønnen Conrad Bangert var meget pauvert på en søndag.

Når Julius skulle transportere noget, lagde han – som han havde gjort som ung sømand – sagerne på et stort, blåt torklæde, knyttede de modstående snipper sammen og gik på gaden med sin bylt. Det gjorde en mand af stand ikke i datidens København. Julius Andersen rejste ofte til Helsingborg og besøgte sin familie, moderen Magdalena, der levede til 1852, broderen Carl, der levede til 1869, hans kone Clementine, der også var opvokset i Amaliegade, og som levede til 1886, og deres børn. I den svenske families optegnelser skriver Carls barnebarn Emma (1866-1957), at hun huskede Julius Andersen meget godt: *»Han var glad og humoristisk.«*

I en nekrolog over Julius Andersen i Berlingske Tidende fra 30. juni 1888 hedder det: *»I sin virksomhed i bjergningsentreprisen blev Andersen kendt af mange og vandt alles velvilje ved sin åbne retskafne færd og sit venlige deltagende sind.«* I sit korte erindringsblad fra 1886 har Julius hverken medlidenhed eller selvros i forbindelse med sin lærlingetid, skønt det ikke kan have været nemt som 13-årig at skulle op i masten og ordne sejl efter kommandoråb på engelsk, som ikke var hans modersmål. Han røber derimod faglig stolthed over 18 år gammel at fungere som andenstyrmand og 19 år gammel at være overstyrmand.

Julius udtrykker glæde over de lange rejser på de store have, både for fremmede redere og for Svitzer og Zinn; og han røber stolthed over den tillid, fagfæller viser ham i Svitzers Rederi, i Sømandsforeningen og i Skipperforeningen. Kun en tåbe frygter ikke havet, siger et gammelt ord. Og ulykke på havet ramte da også Julius' far og flere andre i familien. Men havet gav Julius Andersen et sømandsliv, hvor han var til gavn for det samfund, han levede i, og hvor han selv fik et rigt liv.

Kamma Struwe er mag.art., og pensioneret undervisningsinspektør.

Julius Andersen med sin anden hustru, Emma Andersen f. Bang (1825-1891), med deres to ældste børn, Camilla på skødet af sin mor og Ferdinand foran sin far. Imellem dem står Ida Josepha, der var datter af Julius og dennes første hustru Anna Petræa. *Privat eje.*

JULIUS ANDERSENS BRØDRE OG SØSTRE

I 1821 havde Magdalena Andersen seks sønner og en datter. I 1834 boede Magdalena i København i kælderens i Amaliegade 134 sammen med sønnerne Carl, da 22 år gammel, og Ludvig (Louis), da 15 år. Om tre sønner og en datter vides i dag intet. Carl blev uddannet som smed, giftede sig med Clementine, hvis far Poul Hansen havde skibshandel i Amaliegade. Carl blev smedemester i Helsingborg, og Magdalena flyttede uvist hvornår til Carl og Clementine i Helsingborg, hvor hun døde i 1852. Louis skrev i 1847 med steamer mail fra Halifax, Nova Scotia i Canada til sin mor Magdalena, der da boede i Nyhavn nr. 2, 1. sal, at han er glad for, at hun har modtaget de penge, han sendte hende, beklager at alt er dyrt i København, men siger at det også er dyrt i Halifax. Han har lige giftet sig med Ellen – en smuk og god pige – og står for at skulle rejse til The West Indies. Derefter vides intet om hverken ham eller Ellen.

JULIUS ANDERSENS BØRN

Julius Andersen havde syv børn. I første ægteskab fødtes datteren Ida Josepha (1853-1904), der blev gift med kassekontrollør C. Bangert. I andet ægteskab fik han Ferdinand og Oscar, der begge blev grosserer. Datteren Camilla blev gift med pastor Enrique With, og datteren Lene (Magdalena) blev gift med Enriques bror, læge Viggo With. Datteren Dagmar blev gift med grosserer Viggo Kristensen. Den døvstumme datter Julie boede hos sin søster Camilla.

Statskup i 1660?

Var der tale om et statskup i 1660 fremført af Frederik 3.? Hvor kan jeg finde kildemateriale om begivenheden, hvor han indkalder til møde? Findes der vidneforklaringer?

Venlig hilsen
Winnie Nørskov

Svar:

Statskup i 1660? Historikerne er ikke enige om svaret.

Her er de vigtigste argumenter imod:

- Stændermødet i 1660 forløb som en helt igennem legal proces. Alle stænder tilbød kongen arveriget, og de centrale dokumenter blev vedtaget normalt.
- Initiativet til omvæltningen synes at komme fra borgerstanden og de gejstlige, ikke fra kongen.

De vigtigste argumenter for, at det alligevel kan kaldes et kup, lyder sådan:

- Adelen og rigsrådet gav først efter og tilsluttede sig borgerne og gejstligheden, efter at København og hele riget var sat i en militær undtagelsestilstand. Byen blev afskåret fra omverdenen, soldater besatte kontrolpunkterne, regimenterne i provinsen blev sat i alarmberedskab.
- Den ordening, som kongen sendte rundt til underskrift i begyndelsen af 1661, var meget mere vidtgående end stænderne havde tænkt sig. (Enevoldsarveregeringsakten af 10.1.1661.) Også her blev der spillet op til rygter om mulige represalier mod de uvillige.

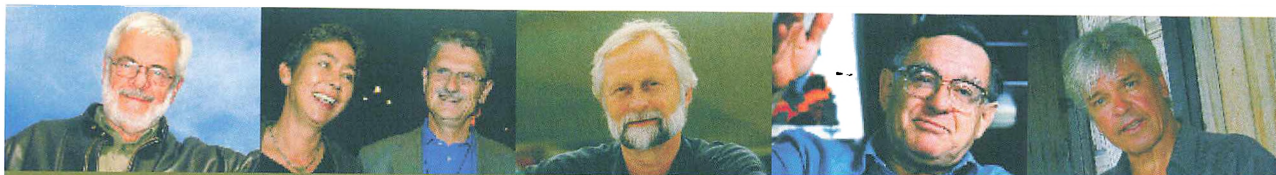
Nogle historikere har også ment, at der foreligger dokumentation for, at kong Frederik var i forbindelse med borgerne og de gejstlige, før de kom med det gode tilbud. Efter min vurdering er den dokumentation ikke rigtig god nok. Det bedste tegn på, at kongen måske forestillede sig, at der skulle ske noget særligt, er militært: Ganske kort før stænderne skulle mødes, flyttede han Eggerich Lübbes og hans regiment fra Glückstadt i Holsten til København, og gjorde Lübbes til byens kommandant. Det var altså ham, der stod for den militære undtagelsestilstand i byen. Lübbes var en af kongens mest trofaste tjenere helt tilbage til hans tid som ærkebiskop i Bremen.

Diskussionen om kup er svær at slutte af to grunde. For det første er der altså nogle kilder, hvis ægthed og troværdighed er omstridt. For det andet – og meget vigtigere – er det svært at afgøre, hvad man skal mene om graden af voldsanvendelse. Et 100% klart kup består i at bruge vold mod en lovfæstet orden. I 1660 gik de lovlige organer med til statsomvæltningen, og nogle af dem gjorde det med glæde, i hvert fald noget af vejen. Men der var en meget håndfast og troværdig trussel om vold. Efter min mening kan man godt tale om et kup, eller måske snarere to: Et kup af kongen, borgerne og gejstligheden mod adel og rigsråd i 1660, og et af kongen mod alle stænderne i januar 1661. Men det er altså ikke alle historikere, der er enige med mig.

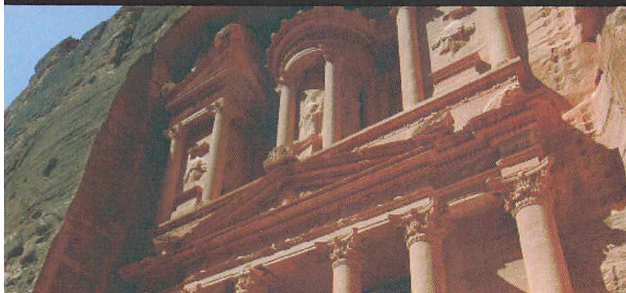
Indkaldelsen til stændermøde kan blandt andet findes trykt i referat i Kancelliets Brevbøger 1660, København 2005, s. 274-277. Dagsordenen er meget kort: "at fornemme og slutte på det, kongen agter at lade foregive til fædernelandets sikkerhed og bedste." (lidt varierende til forskellige stænder).

Der er bevaret et meget stort kildemateriale i form af officielle dokumenter, breve, dagbøger osv. Hvis man vil have overblik over dem, og hvor de er trykt, og hvad de kan bruges til, er der ingen vej udenom C.O. Bøggild-Andersen, Statsomvæltningen i 1660. Kritiske studier over kilder og tradition. 2. oplag med et tillæg. Århus 1971. Det er en disputats på 4-500 sider. Et sted at starte kan være det lille Historiske emnehæfte Statsomvæltningen 1660: forløb, forudsætninger, fortolkning af Knud J.V. Jespersen. (Kbh. 1983).

Gunner Lind er professor ved SAXO-Instituttet, afdeling for historie, Københavns Universitet

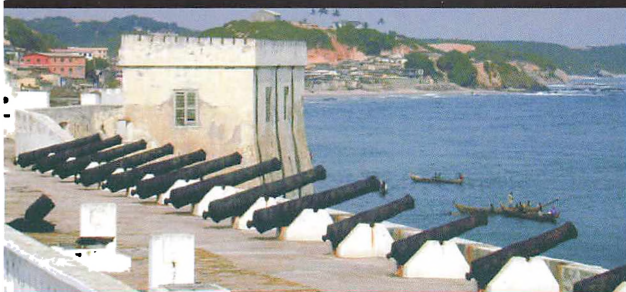
Håndlavede rejser med unikke rejseledere

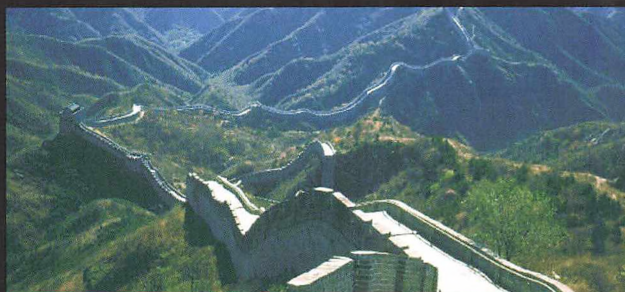
Israel og Jordan med **Herbert Pundik**

USA med **Frank Esmann**

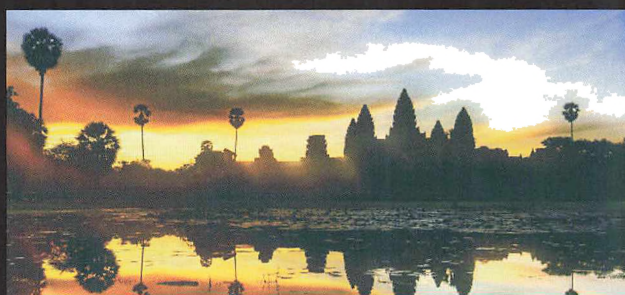
Guldkysten med **Peter Tygesen**

Kina med **Holm og Lykketoft**

Syrien med **Michael Irving Jensen**

Cambodja med **Flemming Ytzen**

Medicin uden grænser

Samarbejdet mellem Statens Serum Institut og Tyskland 1940-45

De senere år har en række undersøgelser afdækket samarbejdspolitikken under besættelsen. I dag er fx landbrugets, entreprenørernes og idrættens rolle fuldt belyst. Men der er stadig uudforskede områder. På baggrund af sin nye bog 'Medicin uden grænser' skildrer Henrik Tjørnelund Statens Serum Instituts virke 1940-45. Samarbejdet er et af de måske mest vidtgående eksempler til dato. Det er samtidig en historie med en overraskende afslutning.

HENRIK TJØRNELUND

Øverst: Nürnberg-domstolen i 1947, hvor 23 tyske læger blev stillet for retten. Enkelte havde direkte kontakt med seruminstitutionen i København. *United States Holocaust Memorial Museum.*

Nederst: Statens Serum Institut, som det så ud i begyndelsen af 1900-tallet. *Det Kongelige Bibliotek.*

I sommeren 1945 blev den tidligere kz-lejrfange Eugen Kogon bedt om at skrive en rapport om de tyske koncentrationslejre. Rapporten skulle bruges af de allierede anklagemyndigheder i forbindelse med den senere retssag mod en række tyske læger. Kogon havde en enestående indsigt i dagligdagen i en kz-lejr. Han havde siddet i adskillige af dem siden 1938, og de sidste år før befrielsen tilbragte han i Buchenwald udenfor Weimar, som assistent for en af lejrens SS-læger, dr. Erwin Ding.

En del af Kogons daglige arbejde i Buchenwald bestod blandt andet i at assistere SS-lægen med at dokumentere dennes medicinske forsøg. I foråret 1945 lykkedes det Kogon at undslippe medbringende de journaler, han havde fort for Ding. I disse enestående kilder berettes der om en række medicinske forsøg på kz-fanger, fra 1941 og krigen ud. Her handlede det bl.a. om, hvilken af flere plettyfusvacciner der

havde den bedste virkning. Næsten alle vaccinerne var fremstillet af ledende tyske farmaceutiske virksomheder, såsom I.G. Farben, Behringwerke, Staatliches Institut für experimentelle Therapie i Frankfurt a.M. og Robert Koch Institutttet i Berlin.

Der berettes dog om endnu en vaccine, der adskilte sig ved ikke at være tyskproduceret. Den var dansk. I Dings journal skrev Kogon blandt andet, at:

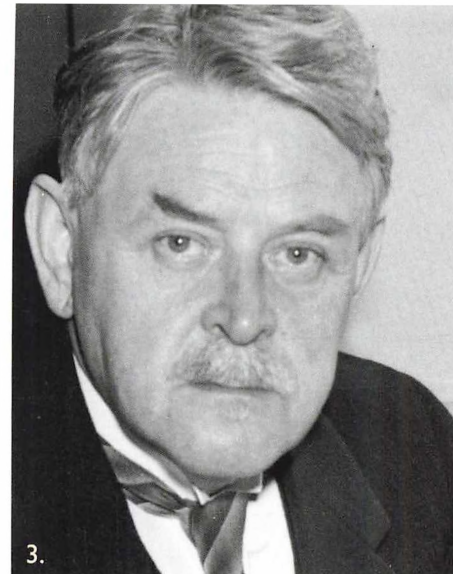
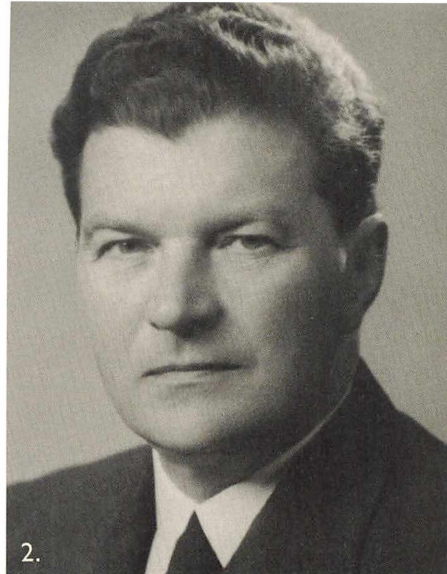
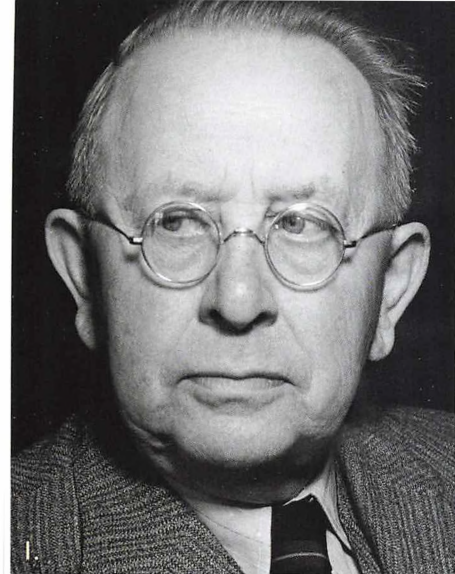
»(...)På foranledning af hr. Oberstarzt der Luftwaffe, Prof. Dr. Rose blev vaccinen 'Kopenhagen' (Ipsens – murine – vaccine), fremstillet af muselever på Statens Serum Institut i Kobenhavn, testet for sin beskyttelsesvirkning på mennesker, via intramuskulære injektioner, i musculus glutaueus max. Som kontrolgruppe var udtaget 10 personer. Af de 30 personer, der blev udtaget til forsøget, udgik 4 for den kunstige inficering, på grund af anden sygdom.«

Denne plettyfusvaccine, historien om dens tilblivelse og efterfølgende vej til medicinske forsøg i Buchenwald, er ikke rent størrelsesmæssigt det mest vidtgående eksempel på dansk samarbejde med Det Tredje Rige. Men ser man på *arten* af sam-

Da den tyske kapitulation var trådt i kraft, rykkede modstandsbevægelsen ud for at sikre strategisk vigtige bygninger. Her foran seruminstitutet den 5. maj 1945.

Det Kongelige Bibliotek.

1 H.K. Kofoed var statens tilsynsførende i besættelsens første del. Han var en centralt placeret embedsmand og blev efter augustoprøret i 1943, hvor den danske regering trådte tilbage, en af de ledende personer i det såkaldte departementschefsstyre. *Det Kongelige Bibliotek.*

2 Jeppe Ørskov blev i 1940 direktør for Statens Serum Institut og formåede at løfte den tunge arv efter forgængeren Thorvald Madsen. Sammen med statens tilsynsførende var han involveret i alle væsentlige beslutninger under besættelsen. *Det Kongelige Bibliotek.*

3 Vilhelm Buhl blev statsminister efter Staunings død i 1942, men trådte tilbage i 1943, hvorefter han fungerede som statens tilsynsførende for Serum instituttet. I 1945 blev han statsminister i befrielsesregeringen. *Det Kongelige Bibliotek.*

arbejdet, synes det uden sidestykke. Derudover er der tale om en hidtil ukendt side af historien om »de fem forbandede år«.

En succeshistorie

Statens Serum Instituts primære opgave var at være forberedt på trusler imod det danske folks sundhed, blandt andet epidemiske sygdomsudbrud. I mellemkrigstiden voksede instituttet fra at være en lille dansk universitetsafdeling til at være et internationalt anerkendt forskningscenter med et stort – og for forskningen helt nødvendigt – netværk. Man blev via salg til udlandet mere og mere selvfinansierende, og direktøren fik en betydelig autonomi i forhold til det politiske system.

Det gik kort sagt rigtig godt. Besættelsen den 9. april stillede imidlertid Statens Serum institut i et betydeligt dilemma. Forskning i sera og sygdomme er umulig, hvis man ikke kan udveksle resultater med kolleger andre steder. Med krigens udbrud var store dele af dette netværk nu fjernet. Man vendte derfor al fokus mod Tyskland, hvor man i forvejen havde gode kontakter. Det skal ydermere ses i lyset af, at den danske regering valgte samarbejdet frem for konfrontationen.

Ændret kurs

På serum instituttet gik man dog stille med dørene. Selv om samarbejdet var båret af nødvendighed, vidste offentligheden ikke noget herom. Fra besættelsens begyndelse begyndte statens tilsynsførende – den af Sundhedsstyrelsen udpegede opsynsmand – samtidig at involvere sig mere direkte i beslutningerne. Således holdt denne nu ugentlige møder med direktøren, som fra 1940 var dr.med. Jeppe Ørskov, og her blev de daglige forretninger drøftet og store ændringer truffet i fællesskab.

En sådan kom i sommeren 1941. Den dødbringende sygdom plettyfus – også kaldet hungertyfus – spredte sig i Sovjetunionen, og Danmark kunne måske blive truet. I udlandet var der udviklet vacciner, men de var ikke 100 % effektive, og dødeligheden

var i nogle tilfælde fortsat høj. Jeppe Ørskov var som ansvarlig leder bekendt med de katastrofale følger, det kunne få, hvis de rette betingelser opstod i Danmark.

Seruminstituttet prioriterede derfor udviklingen af en plettyfusvaccine højest. Dog var faren for et udbrud i Danmark, ifølge Ørskovs egne udsagn i kilderne, ikke på noget tidspunkt reel. Spørgsmålet er så, hvilke andre grunde der var medvirkede til, at Statens Serum Institut valgte at investere tid og penge i opgaven, når arkiverne samtidig viser, at man kunne få en rimelig sikker vaccine gennem andre institutioner?

De første spæde resultater

Til at forestå fremstillingen valgte Ørskov dr. Johannes Ipsen, en af instituttets førende unge forskere. Processen var besværlig og farlig. Arbejdet indledtes i januar 1942, hvor Ørskov havde skaffet en plettyfusstamme fra Statsbakteriologisk Laboratorium i Stockholm. I begyndelsen gik det fint, men Ipsen måtte hurtigt konstatere, at resultaterne i andre europæiske lande var bedre. Derfor gik Ørskov, i slutningen af januar måned 1942, gennem netværket i Tyskland i gang med at skaffe en ny plettyfusstamme, som tyskerne havde gode erfaringer med.

I Tyskland havde fremstillingen af en brugbar vaccine været intensiveret siden krigens udbrud. Værnemagten havde selv flere seruminstitutter, som arbejdede på fremstillingen, men de formåede slet ikke at dække de væbnede styrkers behov. Kontrakterne på fremstilling og levering af plettyfusvaccine blev derfor udbudt til civile og statslige institutioner. Det var et stort marked, og alle større private og offentlige seruminstitutter og farmaceutiske virksomheder i Tyskland var i større eller mindre omfang involveret. Manglen på en brugbar vaccine forstærkedes mærkbart efter angrebet på Sovjetunionen den 22. juni 1941, hvor plettyfusen historisk set havde kostet forskellige hære enorme tab.

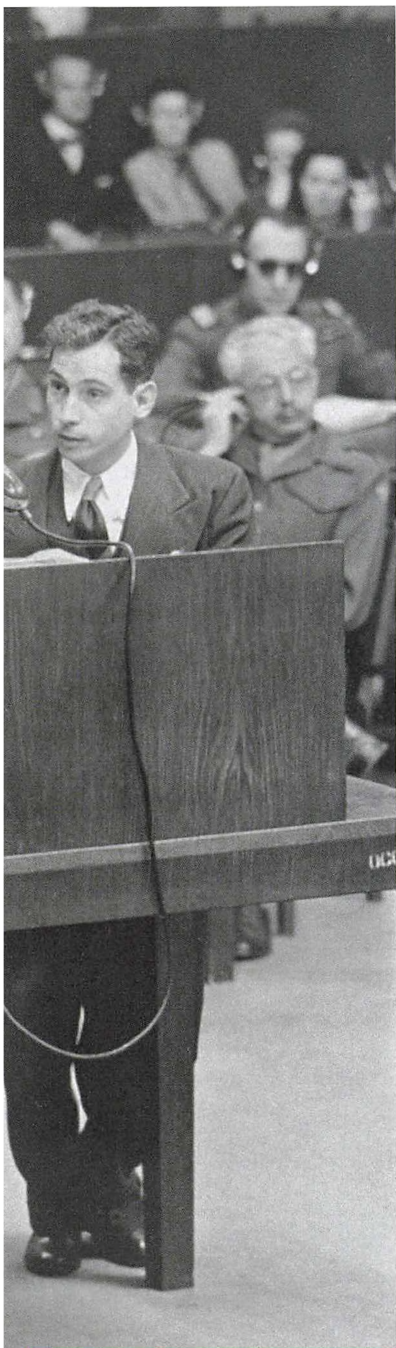
Den tyske forbindelse

I slutningen af januar 1942 skrev Jeppe Ørskov til Tyskland om hjælp. Svaret kom hurtigt og var positivt. Ikke alene ville man få en plettyfusstamme til brug for den videre forskning fra det tyske statslige seruminstitut, Robert Koch Institutet i Berlin. De danske forskere blev også inviteret på studieophold. I første omgang blev opholdet dog ikke til noget, da Johannes Ipsen ikke var begejstret ved tanken.

Præsidenten for Robert Koch Institutet, prof. dr. Eugen Gildemeister, var en af den tyske plettyfusforsknings centrale figurer. Gildemeister reagerede positivt på den danske henvendelse, og via det danske gesandtskab i Berlin kom stammen pr. kurer til København den 28. februar 1942. Et halvt år senere havde danskerne dog stadig ikke opnået brugbare resultater.

Alle Ipsens forsøg var mislykkedes, og der var brug for nytænkning. Ipsen mente selv, at de dårlige resultater skyldtes hans manglende greb om teknikken, og derfor valgte han i samråd med Ørskov at sige ja tak til en indbydelse fra Staatliches Institut für experimentelle Therapie i Frankfurt a.M. Ørskov kontaktede også Berlin og fik skaffet Ipsen tilladelse til et besøg på Robert Koch Institutet.

Dr. Gerhard Rose var tropemediciner og under krigen vicepræsident ved Robert Koch Instituttet. Ved Nürnberg-domstolen blev han i 1947 idømt livsvarigt fængsel for sine forbrydelser, men blev dog benådet i 1955. *United States Holocaust Memorial Museum.*

Midlertidigt tilbageslag

Studieopholdet varede cirka seks uger, og omgivet af gamle bekendte og kolleger deltog Ipsen i de tyske eksperimenter for derved at lære alt om teknikken bag vaccinen fremstilling. I oktober 1942 vendte han tilbage til Danmark og optog igen straks sine forsøg. Arbejdet skred planmæssigt frem, men 14 dage efter hjemkomsten fra Tyskland blev Ipsen pludseligt syg.

Han og tre assistenter var blevet smittet med plettyfus under arbejdet i laboratoriet. Under Ipsens indlæggelse lod Ørskov laboratoriet desinficere og forsøgsdyrene aflive. Disse drastiske tiltag var et forsøg på at inddæmme en »Panikstemning i Institut-tet«. Da Ipsen vendte tilbage efter endt rekonvalescens, måtte han derfor atter starte forfra uden forsøgsdyr og, skulle det vise sig, uden en brugbar plettyfusstamme. Den tyske stamme var i mellemtiden blevet virkningsløs, så Ipsen måtte atter kontakte Gildemeister i Berlin. Og atter var svaret positivt.

Den danske plettyfusvaccine

Men trods udbruddet og behovet for en ny stamme var Ipsen alligevel nået langt. I sit brev til tyskerne kunne han berette, at arbejdet med en *anden* vaccine viste lovende takter. Den var væsentlig lettere at fremstille, mindre farlig for laboratoriemedarbejderne, og ikke mindst havde den givet lovende resultater i de indledende dyreforsøg. Faktisk var Ipsen blevet færdig med denne anden plettyfusvaccine allerede i maj måned 1942. Resultaterne af dyreforsøgene var desuden så gode, at Statens Serum Institut allerede i juni måned samme år tog vaccinen i brug, da Røde Kors i Genève efterspurgte en sådan.

Det er her tale om to bemærkelsesværdige forhold. Dels at man på seruminstitut-tet forskede i andre stammer end den tyske, dels at man i et brev, som Jeppe Ørskov sendte til Røde Kors, kan læse, at »ved Injektion i Mennesker giver den [vaccinen] kun få Reaktioner«. Test på mennesker var udsædvanligt på instituttet, så hvordan kunne det nu hænge sammen?

Det åbenbares i en rapport om et besøg hos Ipsen, som prof. dr. Gerhard Rose, vicepræsident ved Robert Koch Instituttet, sendte til Berlin den 20. oktober 1943. Her fremgår det, at Ipsen lod to af sine assistenter vaccinere med den nye vaccine, da den i dyreforsøg havde vist en 100 % beskyttelse. Assistenterne blev senere, som tidligere nævnt, smittet med plettyfus, men takket være Ipsens vaccine oplevede de kun »influenzaagtige symptomer«.

Dermed var den danske plettyfusvaccine en realitet. Den var tilsyneladende langt bedre, billigere og dertil mere sikker end tyskernes.

Den danske plettyfusvaccine og Tyskland

Samtidig skete der i Tyskland en udvikling, som fik den tyske interesse til at stige yderligere. I løbet af 1943 var udviklingen af en brugbar plettyfusvaccine i Tyskland kommet ud i en større krise. Der var derfor tale om optimal timing, da Ipsen valgte at informere tyskerne om den danske vaccines eksistens.

Henrik Tjørnelund:

MEDICIN UDEN GRÆNSER

Bogen beskriver den aktuelle case om plettyfus-forskning, som skildres her i artiklen. Den skildrer dog også Statens Serum Institut fra 1900 og frem til besættelsen, hvor et lille nationalt center blev til en internationalt anerkendt forskningsinstitution. Derved var der den 9. april 1940 opstået en afhængighed, som i høj grad ledte instituttet ind på den tyske sti. I bogen findes den dokumentation, som af praktiske grunde er udeladt i denne artikel.

Udkom 30. oktober på Syddansk Universitetsforlag. 151 sider, illustreret, 178,00 kr.

Det lod umiddelbart til, at den danske plettyfusvaccine kunne være en løsning på tyskernes problemer. Det var årsagen til, at Rose i oktober 1943 tog til København. Rose var højt placeret i den tyske bakteriologiske forskning med forbindelser ind i Nazi-Tysklands højeste magtkredse. Og han blev hurtigt meget interesseret. Af efterfølgende korrespondance imellem Rose og Gildemeister fremgår det, at Rose var positivt overrasket over Ipsens arbejde. Professoren anbefalede indkøbet af vaccinen, da han mente, den kunne bruges som erstatning, indtil tyskernes egen plettyfusvaccine kunne fremstilles i de mængder, der blev efterspurgt.

Interne tyske magtkampe

Men dermed var danskernes vaccine ikke accepteret. Svaret fra Gildemeister fulgte prompte, og han stillede sig afvisende. Årsagen var, at han havde måttet kæmpe for at få den tyske vaccine anerkendt af Værnemagten og de farmaceutiske firmaer. Nu, da denne vaccine havde opnået officiel anerkendelse, ønskede han ikke at undergrave dens troværdighed. Han erkendte dog, at han selv havde udtalt sig positivt om Ipsens vaccine. At den ville kunne indtjene store summer igennem de lukrative tyske militærkontrakter, der dermed gled Robert Koch Instituttet af hænde, var sandsynligvis også medvirkede årsag til Gildemeisters pludselige modvilje.

Rose opgav dog ikke kampen. Han skrev en ny anbefaling og sendte den til en række ledende forskere og fremstillere af plettyfusvaccine. Dette strategiske træk bevirkede, at det tyske indenrigsministerium gav tilladelse til, at Ipsens vaccine kunne testes i tyske kontrolforsøg. Rose havde allerede på mødet i København foreslået Ipsen: »ved lejlighed at afprøve dets (vaccinens) beskyttelsesvirkning på specielt truede mennesker.« Det forudsatte kun, at Ipsen sendte prøver af sin vaccine til Berlin. Da de ønskede plettyfusvacciner ankom fra København i løbet af november måned 1943, kunne Rose, i et brev dateret den 2. december 1943, skrive til lederen af Hygiene-Institut der Waffen SS i Buchenwald, Standartenführer dr. Joachim Mrugowsky, og bestille en test af Ipsens vaccine på fangerne i lejren.

Forsøgene i Buchenwald

Forsøgene med plettyfus i Buchenwald var begyndt i januar 1942, hvor sera fra militærets institut i Krakau, Robert Koch Instituttet og Behringwerke AG blev testet på ca. 150 fanger. Forsøg af denne art fortsatte resten af krigen, og det nøjagtige antal involverede fanger, og antallet af døde, kendes ikke i dag. Udover Waffen-SS selv viste der sig snart interesse fra flere, og lejren udviklede sig hurtigt til at blive den tyske farmaceutiske industris forsøglaboratorium.

Som nævnt i indledningen førte Erwin Ding, med hjælp af Kogon, dagbog over sine aktiviteter, og der er bl.a. herfra, vi i dag kender til menneskeforsøgene med Ipsens plettyfusvaccine. Ding gennemførte i marts 1944 testen af den danske vaccine, og den 13. juni 1944 blev alle dokumenter i forbindelse med forsøgene sendt til Berlin. Der var 6 døde fanger som slutresultat. Fra gruppen, der var vaccineret med »Kopenhagen«, var der 3 døde, og de resterende 3 var fra kontrolgruppen.

SS-lægen dr. Erwin Ding forestod fra slutningen af 1941 menneskeforsøgene i Buchenwald. Han blev efter krigen pågrebet af amerikanske styrker og begik i august 1945 selvmord. *Stiftung Buchenwald*.

Hvorvidt disse resultater vurderedes som værende »positive«, rober kilderne intet om. Hvorvidt resultaterne af disse forsøg blev formidlet til Statens Serum Institut i København, er det heller ikke muligt at sige noget om.

Kendte de danske forskere til menneskeforsøgene?

Om man på seruminstittet kendte til disse menneskeforsøg – for vaccinen blev sendt til Tyskland for at blive testet – kan der dog sandsynliggøres et svar. Fra Roses rejseberetning fra besøget i København fremgår det, at han stillede Ipsen i udsigt, at vaccinen skulle afprøves på »specielt truede mennesker«. Denne formulering behøver dog ikke nødvendigvis betyde, at der var tale om kz-fanger. Der kunne i stedet have været tale om civile eller soldater, som frivilligt medvirkede i forsøg.

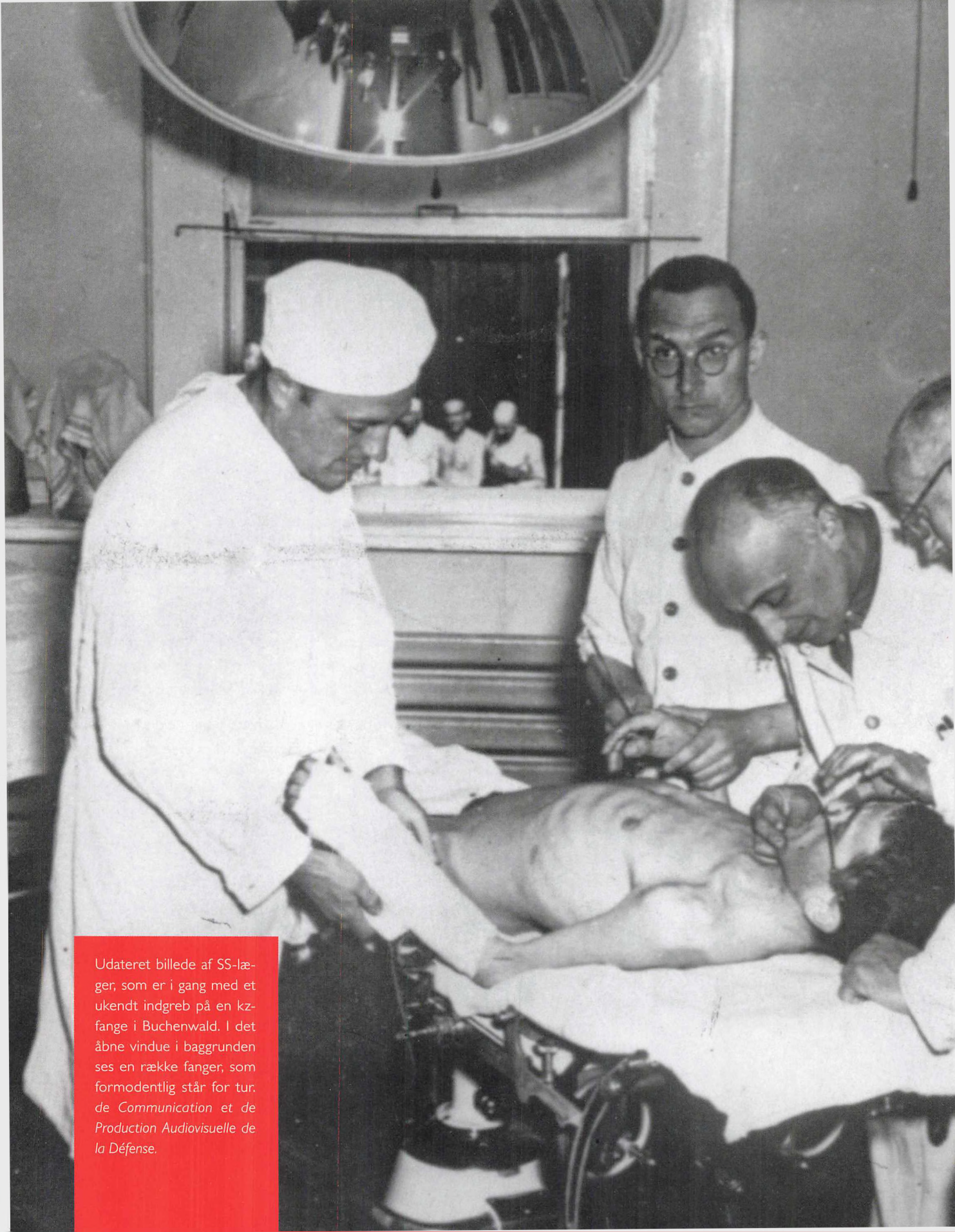
Andre kilder fra krigen giver dog mulighed for at få viden om de tyske menneskeforsøg med plettyfus. For det første udgav Ding resultaterne af sine tidlige forsøg i et tysk videnskabeligt tidsskrift, som seruminstittet abonnerede på. Detaljer omkring de anvendte mennesker i forsøgene og omstændighederne var udeladt, men som et andet medicinsk tidsskrift, *The Lancet* – som man i København også abonnerede på – skrev i sin anmeldelse af Dings artikel, var det ikke svært at gætte de nærmere omstændigheder. Desuden var de plettyfusforskningsresultater, som Ipsen studerede i Berlin og Frankfurt a.M. i oktober 1942, baseret på de menneskeforsøg, der havde været i gang i Buchenwald siden januar 1942.

Det er altså overvejende sandsynligt, at man på Statens Serum Institut var nået til samme konklusion. Seruminstittet var et internationalt forskningscenter, hvor man normalt meget nøje vil følge med i de områder, hvor indsatsen koncentreredes. I betragtning af, hvor gode resultater man fik, virker det stærkt usandsynligt, at de danske forskere ikke læste disse artikler og afkodede forskningsresultaterne.

Et eksempel på samarbejdspolitik i praksis

Der er alt i alt rigeligt med tegn, som indikerer, at de tyske forskeres forsøg skete uden hensyntagen til lægeetiske overvejelser. Så på spørgsmålet om, hvorvidt man på instittet kendte til arten af disse forsøg, for man tilbød tyskerne den attraktive danske vaccine, kan der kun svares ja.

Dette eksempel på samarbejdspolitikken i praksis er formentlig det mest vidtgående hidtil. Statens Serum Institut kunne tidligt i forløbet have fået en vaccine gennem andre institutioner, ligesom der ikke forelå en trussel mod Danmark. Alligevel valgte man at investere tid og penge i en plettyfusvaccine. Og hvorfor valgte man derudover at arbejde med udviklingen af både en tysk og en dansk plettyfusvaccine? Motiverne siger kilderne desværre heller ikke noget om, men en ny vaccine kunne redde tusindvis af liv ved fronterne. Som vi har set, var der også tale om et meget stort og lukrativt marked. Man kan således argumentere for, at instittet som en respekteret forskningsenhed fortsat ønskede at positionere sig, blot betrådte man nu udelukkende den tyske sti – og de muligheder den gav – da andre veje på grund af krigen blev lukket.

Udateret billede af SS-læger, som er i gang med et ukendt indgreb på en kz-fange i Buchenwald. I det åbne vindue i baggrunden ses en række fanger, som formodentlig står for tur. de *Communication et de Production Audiovisuelle de la Défense*.

Arkiverne

Her kunne historien godt være slut. Men da selve arkivsituationen er med til at belyse sagen yderligere, skal den have et par ord med på vejen. I oktober 2005 fik jeg adgang til arkiverne, og de efterfølgende ni måneder blev disse gennemgået for at få et overblik over indholdet. Statens Serum Institut var og er en statslig institution, med dertil hørende strenge krav om opbevaring af arkivalier. Det betyder, at arkiverne fra institutionens oprettelse i 1902 til nyere tid eksisterer endnu.

Arkiverne for perioden blev i 1991 afleveret til Rigsarkivet, og de er nu tilgængelige for forskere og studerende. Under arbejdet kunne det konstateres, at de lod til at være stort set fuldtallige og forholdsvis overskuelige. Dog var et område af arkiverne i en kritisk tilstand: kommunikationen med den tilsynsførende. Og det var netop det for denne undersøgelse mest interessante. Ved gennemgangen af korrespondancen imellem direktør Jeppe Orskov og statens tilsynsførende kunne jeg konstatere, at centrale modereferater, indberetninger og skrivelser til den tilsynsførende for perioden 1940-45 ikke kunne findes i arkivet. Tilbage lå rigeligt med skrivelser om emner, der var mindre interessante for min undersøgelse, herunder fx om instituttets kontakt til Behringwerke (BAG), som den fremgik af spredt korrespondance mellem direktøren og den tilsynsførende, som i øvrigt underrettede Indenrigsministeriet og Udenrigsministeriet om sagen. Der henvises til bogen for en nærmere beskrivelse af denne kontakt til Behringwerke.

De manglende kilder kunne have været et problem, hvis det ikke var for Orskovs lidt uortodokse arkiveringsvaner. I instituttets arkiver er korrespondancen til tilsynsførende arkiveret i dets eget delarkiv. Det var her, jeg kunne konstatere, at skrivelser vedrørende mere folsomme beslutninger i forhold til besættelsesmagten, der var modtaget og sendt fra SSI til tilsynsførende imellem 1940-45, ikke var at finde. Der var dog en hel del arkivalier fra tiden før og efter disse år i dette delarkiv. Da jeg gik til den anden ende af denne kommunikationskæde, i tilsynsførendes arkiv, var situationen den samme. Den tilsynsførendes egne skrivelser kunne dermed heller ikke findes. Trods stor hjælp og vejledning af Rigsarkivets kyndige stab, er det endnu ikke lykkedes at finde de manglende arkivalier.

Alligevel er der materiale til at belyse sagen. Orskov opbevarede nemlig kopier af store dele af korrespondancen i sit eget personlige embedsarkiv, og dette er bevaret. Samtidig var der andre kilder i Bundesarchiv i Berlin, hvor blandt andet arkiverne fra Robert Koch Institutet findes, og hvor flere arkivalier supplerede fundene i Rigsarkivet. I Bundesarchiv findes en del korrespondance, som blotlagde store dele af det begivenhedsforløb, der ikke fremgik af arkiverne hjemme i København.

Hvad der er blevet af de forsvundne danske arkivalier er uklart. Der er flere muligheder. De kan være blevet fjernet, for arkiverne blev indleveret på Rigsarkivet, hvilket i givet fald ville bekræfte tesen i min bog og i denne artikel. Men der er andre muligheder. Måske en historisk interesseret forsker på seruminstitutet har taget dem med hjem, eller de er blevet forlagt. Endelig kan de måske, uden Rigsarkivets vidende, være fejlplaceret i det meget store arkivmateriale, hvorfor de de facto er umulige at stave op.

*Henrik Tjørnelund er cand.mag. i historie
fra Roskilde Universitetscenter*

WWW.1066.DK

Tidsskrift for historie

1066

Tidsskrift for Historie blev startet i 1970 af en gruppe historiestuderende med henblik på at trykke artikler skrevet af netop studerende. Navnet skyldes dels, at 1066 er et af de årstal, som de fleste kan huske, og dels var det telefonnummeret til Historisk Institut på Københavns Universitet.

En vigtig del af artiklerne udspringer stadig af gode specialer og overbygningsopgaver, hvor unge forskere for første gang får mulighed for at slippe de stramme tøjler og udfolde sig frit i en vigtig, akademisk disciplin. Men der gives tillige plads til veletablerede forskeres arbejder. I år har vi blandt meget andet trykt artikler om antikommunismen i Danmark efter 1945, om renæssancehumanisten Machiavelli og om frihed, fornuft og natur i guldalderens Danmark belyst ved Howitzfejden.

Redaktionen består af såvel yngre som mere etablerede forskere, hvilket på én gang giver tidsskriftet en faglig tyngde og åbenhed over for den nyeste forskning.

Man kan finde tidligere bragte artikler på hjemmesiden: www.1066.dk, hvor man også kan læse mere om

tegning af abonnement m.m. 1066. Tidsskrift for Historie udkommer 4 gange årligt.

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

1066

37. årgang nr. 2 2007

Juni

M/S Bornholm til undsætning

Tristan da Cunha er et af verdens mest isolerede steder. Den lille øgruppe på den sydatlantiske højderyg ligger næsten 3.000 kilometer fra Sydafrika og endnu længere væk fra Sydamerika. Nærmeste beboede ø er St. Helena, 2.000 kilometer mod nord. Ikke just betryggende, når man som befolkningen på Tristan da Cunha bogstaveligt talt lever på en vulkan. I oktober 1961 blev frygt til virkelighed, da Tristan da Cunha blev ramt af et voldsomt vulkanudbrud og en række efterfølgende jordskælv. Ved et lykketræf blev hele befolkningen – i alt 290 mennesker – evakueret til først Sydafrika og dernæst til England. Efter en forskningsekspedition til øgruppen i 1962 besluttede Colonial Office i London på de indfødtes indtrængende opfordring at tilbagesende befolkningen. Til formålet chartredes færgen M/S Bornholm fra 'Dampskibsselskabet paa Bornholm af 1866', som ellers normalt sejlede i rutefart på strækningen Rønne-København. Dette blev startskuddet til et sandt eventyr for såvel de danske søfolk som for de næsten 300 mennesker, der inderligt ønskede at vende hjem. Redaktør ved Siden Saxo, Ole Magnus Mølbak Andersen, fortæller i næste nummer af Siden Saxo historien om en af de mest spektakulære sørejser i nyere danmarkshistorie.

Befolkningen på Tristan da Cunha flygter fra deres hjem under vulkanudbruddet i oktober 1961. Polfoto.

Den store historikerquiz på nettet

I hele december måned kan du på Siden Saxos hjemmeside finde vores store julequiz. Der er 50 spørgsmål. Nogle er lette. Nogle er svære. Nogle er kuriøse. Og nogle er lidt nørdede.

- Hvornår blev danerne kristne?
- Hvem har malet det berømte portræt af Tordenskiold (Peter Wessel), som i dag pryder tusindvis af tændstikæsker?
- Hvad indeholdt lasten på Flying Enterprise?
- Hvornår blev professionel fodbold indført i Danmark?

Har du svarene på det og meget mere, er redaktionen den glade giver af en række fine præmier:

1. PRÆMIE

En kasse af de ædleste dråber, nemlig 12 flasker 2005 GAM Shiraz, Mitolo. En superb vin, som har fået 95 point af Robert Parkers vinguide. Værdi: 3.300,00 kr. *Venligt sponsoreret af Vinens Verden.*

2. PRÆMIE

En gavekort fra Syddansk Universitetsforlag. Biografier. Lærebøger. Erindringer. Værdi: 1.000,00 kr. *Læs mere på www.universitypress.dk*

3. PRÆMIE

Stieg Larssons krimitrilogi. Værdi: 899,00 kr. *Venligt sponsoreret af forlaget Modtryk.*

4. PRÆMIE

Roy Jenkins biografi om Winston Churchill. Værdi 499,00 kr. *Venligt sponsoreret af Gyldendal.*

5. PRÆMIE

Den nye biografi om Frits Clausen – fører uden folk. Værdi: 349,00 kr. *Venligt sponsoreret af Syddansk Universitetsforlag.*

6.-10. PRÆMIE

Et gavekort til Gyldendals netboghandel. Klik ind og vælg blandt de mange spændende bøger og tilbud. Værdi: 200,00 kr. *Læs mere på www.gyldendal.dk*